दीर्घकुत्सितरोगित्वं व्यङ्गता च पूर्वदोषौ ॥

अदुष्टां च त्यजन्दण्ड्यः ।

अदुष्टां त्यागदोषरहितां कन्यां त्यजन्नुत्तमसाहसं वरो दण्ड्यः ।

अत्र नारदः—"प्रतिगृह्य तु यः कन्यामदुष्टामुत्सृजेन्नरः ।
विनेयः सोऽन्यकामोऽपि कन्यां तामेव चोद्वहेत्" ॥

विनेयो दण्ड्यः ॥

दूषयंस्तु मृषा शतम् ॥ ६६ ॥

अशस्तेयं कन्येति मिथ्या वदन्पणशतं दण्ड्यः । यत्तु विष्णुनोक्तम्—"अदुष्टां दुष्टामिति ब्रुवन्नुत्तमसाहसं दण्ड्यः" इति तदपरिणेयत्वापादकदोषाभिधानविषयमिति ॥ ६६ ॥

पुनर्भूलक्षणमाह—

अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः ॥

या कृतविवाहा सती क्षतयोनिरक्षतयोनिर्वा कौमारेण भर्त्रा भर्त्रन्तरेण वा यथाविधि पुनरुह्यते सा पुनर्भूः । यथाऽऽह मनुः—

"सा चेदक्षतयोनिः स्याद्गतप्रत्यागताऽपि वा ।
पौनर्भवेन भर्त्राऽसौ पुनः संस्कारमर्हति" ॥

अस्यार्थः—क्लीबपतितोन्मत्तादिपरिणीतेषु जीवत्स्वदुष्टे वा भर्तरि मृते यमन्यं पतिं विन्दते स पौनर्भवो भर्ता । तेन पुनर्वैवाहिकविधिसंस्कृता पुनर्भूः । यद्वा[1] क्लैब्यादिदोषरहितं पोषणादिसमर्थं कौमारं पतिमुत्सृज्यान्यैः सह सुरतमाचर्य पुनः पूर्वमेव पतिं परिगृह्णाति सा गतप्रत्यागता[3] क्षतयोनिश्च । स च भर्ता पौनर्भवः ।

पुनर्भूद्वयस्य चास्य स्वरूपं वसिष्ठ आह—

"पुनर्भूर्या कौमारं भर्तारमुत्सृज्यान्यैः सह चरित्वा पुनस्तस्यैव कुटुम्बमाविशति सा पुनर्भूर्भवति । या वा क्लीबं पतितमुन्मत्तं भर्तारमुत्सृज्यान्यं पतिं विन्दते[4] । मृते वा सा पुनर्भूर्भवति" इति ।

तस्मात्पुनःसंस्कृतत्वं पुनर्भूलक्षणम् ॥

स्वैरिणी या पतिं हित्वा सवर्णं कामतः श्रयेत् ॥ ६७ ॥

या पतिं परित्यज्य सवर्णमन्यं रागतो विवाहं विनैवोपभोगायाऽऽश्रयेत्सा

१ क. °त्सृजन्न° । २ क. ग. °द्वा क्लीबादि° । ३ क. घ. °ता च क्ष° । ४ क. ग. घ. विन्देत ।

(विवाहप्रकरणम् २)

स्वैरिणी । स्वैरिणीग्रहणं तद्वैलक्षण्येन पुनर्भूज्ञानाय । तज्ज्ञापनं च पौनर्भवस्य भर्तुः पुत्रस्य च ज्ञापनार्थम् ॥ ६७ ॥

पुनर्भूप्रसङ्गात्क्षेत्रजपुत्रोत्पत्तिविधानमाह—

अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ॥
सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात् ॥ ६८ ॥
आ गर्भसंभवाद्गच्छेत्पतितस्त्वन्यथा भवेत् ॥
अनेन विधिना जातः क्षेत्रजः स भवेत्सुतः ॥ ६९ ॥

मृते जीवति पत्यौ वा गर्भाधानाक्षमे स्त्रियमनपत्यां पुत्रकामां तदुत्पत्तियोग्यां गुरुभिः प्रजोपत्त्यर्थमनुज्ञातो भर्तुर्ज्येष्ठः कनिष्ठो वा भ्राता वा तदलाभे तत्सपिण्डः सगोत्रो वा तामत्य(भ्य)क्तसर्वाङ्ग ऋतुकाले गच्छेत् । गर्भे जाते निवर्तेत । उक्तप्रकारातिक्रमेण गच्छन्पतितो भवेत् । इत्थमुत्पन्नः पुत्रः क्षेत्रजसंज्ञो भवति ।

अत्र च बृहस्पतिः—" उक्त्वा नियोगो मनुना निषिद्धः स्वयमेव तु ।
युगह्रासादशक्योऽयं कर्तुं सर्वैर्विधानतः ॥
तपोज्ञानसमायुक्ताः कृते त्रेतायुगे नराः ।
द्वापरे च कलौ नृणां शक्तिहानिर्विनिर्मिता ॥
अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिर्ये पुरातनैः ।
न शक्यास्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहीनतया नरैः " ॥

मनुः—" क्षेत्रजादीन्सुतानेतानेकादश यथोदितान् ।
पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥
य एतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यबीजजाः ।
यस्य ते बीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य तु " ॥

अथ ब्रह्मपुराणम्—" मृते भर्तरि या नारी त्यक्तवत्यथ तं स्वयम् ।
सवर्णाज्जनयेद्गर्भं भर्तुः पौनर्भवं सुतम् ॥
यदि सा बालविधवा बलात्त्यक्ताऽथ वा क्वचित् ॥
तदा भूयस्तु संस्कार्या गृहीता येन केनचित् ।
त्यक्त्वा भर्तृगृहं गच्छेद्यदि दोषं विना पुनः ॥
भर्त्रा सा संस्कृत(स्कर्त)व्या च प्रायश्चित्तादिभिः क्रमात् ।

१ ख. ग. °ज्ञात्पुत्रो° । २ क. °क्यो वा कर्तुं सर्वेवि° । ३ घ. °यस्त्वसं° ।

स्त्रीणां पुनर्विवाहस्तु देवरात्पुत्रसंततिः ॥
स्वातन्त्र्यं च कलियुगे कर्तव्यं न कदाचन ।
यतः पातकिनो लोके नराः सन्ति कलौ युगे " इति ॥६८॥ ६९ ॥

व्यभिचारिणीं प्रति यत्कार्यं तदाह—

हृताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ॥
परिभूतामधः शय्यां वासयेद्व्यभिचारिणीम् ॥ ७० ॥

धने च धर्मे च निरस्तैश्वर्यां मलिनशरीरवस्त्रां देहधारणसमर्थान्नमात्रोपजीविनीमवज्ञातां क्षितिशायिनीं च कृत्वा व्यभिचारिणीं गृहैकदेशे वासयेत् ।

अत्र मनुः—" विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्ता निरुन्ध्यादेकवेश्मनि ।
यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्व्रतम् ॥

नारदः—" व्यभिचारे स्त्रिया मौण्ड्यमधः शयनमेव च " ।

कृतप्रायश्चित्ता तु संव्यवहार्या भवति—

" कृतनिर्णेजनां[3]श्चैव न जुगुप्सेत कर्हिचित् " इति मनुवचनात् ॥ ७० ॥

स्त्रीप्रशंसामाह—

सोमः शौचं[4] ददौ स्त्रीणां गन्धर्वश्च शुभां गिरम् ॥
पावकः सर्वमेध्यत्वं मेध्या वै योषितो ह्यतः ॥ ७१ ॥

सोमो देवः स्त्रीणां शुचित्वं दत्तवान् । गन्धर्वश्च कल्याणीं गिरम् । पावकः सर्वयज्ञार्हत्वम् । अतो हि ता मेध्या यज्ञार्हा योषितः । हिशब्दः प्रसिद्धौ ॥ ७१ ॥

व्यभिचाराद्‌ऋतौ शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते ।
गर्भभर्तृवधे[6] चाऽऽसां तथा महति पातके ॥ ७२ ॥

व्यभिचारे सत्यासां रजोदर्शने शुद्धिर्भवति । एतच्च मानसे व्यभिचारे । यदाह मनुः—"रजसा स्त्री मनोदुष्टा" इति । ततश्च रजोदर्शनात्प्रागसंव्यवहार्या । संव्यवहारार्थं प्रायश्चित्तं कारयितव्या ।

यदाह वसिष्ठः—" मनसा भर्तुरभिचारे त्रिरात्रं यावकं क्षीरौदनं वा भुञ्जानाऽधः
शयीत । ऊर्ध्वं त्रिरात्रादप्सु निमग्ना गायत्र्या अष्टशतेन[10]
शिरोभिर्जुहुयात् । पूता भवतीति विज्ञायते " इति ।

---

१ ख. ग. °मनुज्ञा° । २ ख. स्त्रियं मौण्डम° । ग. स्त्रियो मौढ्यम° । ३ क. °नां चैव । ४ ख. ग. °र्वसेव्यत्वं । ५ ङ. °चाराहतौ । ६ ङ. °वधादौ च त° । ७ क. ख. घ. चासौ त° । ८ घ. °य वा प्रा° । ९ ख. °रभीचा° । १० ख. ग. °न जुहु° ।

गर्भे त्यागो विधीयत इति शूद्रगर्भविषयम् ।

यदाह वसिष्ठः—"ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रियः शूद्रेण संगताः ।
अप्रजाता विशुध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः" इति ॥

स्वस्य गर्भस्य भर्तुर्वा वधे भर्त्रा बन्धुभिश्चाऽऽसां त्यागः कार्यः । चकारः शास्त्रान्तरोक्तत्यागहेतुसंग्रहार्थः ।

अत्र मनुः—"ऋतुस्नाताऽथ या नारी भर्तारं नोपगच्छति ।
तां ग्राममध्ये विख्याप्य भ्रूणघ्नीं तु विवासयेत्" ॥

वसिष्ठः—"चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या ।
पतिघ्नी च विशेषेण जुङ्गितोपगता च या" ॥

शिष्योऽत्र भर्तृशिष्यः । गुरुः पिता । जुङ्गितः पतितः, प्रतिलोमजो वा ।

"त्रीणि स्त्रियाः पातकानि लोके धर्मविदो विदुः ।
भर्तुर्वधो भ्रूणहत्या स्वस्य गर्भस्य पातनम्" ॥

तस्यास्त्यागकारणेषु महापातकेषु स्त्रीपुरुषसाधारणेषु(?), प्रातिस्विकेषु तु स्त्रियास्त्यागहेतुषु शिष्यगमनादिषु सर्वात्मना त्याग इति । अथ वाऽयमर्थः—व्यभिचारे सति यदि रजोदर्शनात्मकमृतुमवृत्त्या गर्भाभावनिश्चये शुद्धिः शुद्धिहेतुः प्रायश्चित्तक्रिया कार्या । गर्भे तु व्यभिचारनिमित्ते व्यभिचारिण्यास्त्याग एव न प्रायश्चित्तम् । न केवलं तस्मिन्गर्भे किं तु स्वकीयस्य यथाकथंचिदुपात्तस्य गर्भस्य स्वभर्तुश्च वधे त्यागो न प्रायश्चित्तम् । महापातके तु त्यागोऽभिहितो विशेष इति । महापातकेषु स्त्रीपुरुषसाधारणेषु सत्सु संभोगसंस्पर्शसंभाषणसहाधिकारविषयस्त्यागः कार्यः, न पुनर्गृहान्निर्वासनरूपः ।
यदाह मनुः—

"एतमेव विधिं कुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि ।
वस्त्रान्नमासां देयं तु वसेयुस्तु गृहान्तिके" इति ॥ ७२ ॥

अधिवेदनीया आह—

सुरापी व्याधिता धूर्ता वन्ध्याऽर्थघ्न्यप्रियंवदा ॥
स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ॥ ७३ ॥

[*सुरापीप्रभृतयोऽधिवेदनीयाः । एवंविधासु भार्यासु भार्यान्तरं कर्त-

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. घ. पुस्तकयोर्न विद्यते ।

---

१ क. ग. °ता तु या । २ क. गं. घ. छ. ञ. °षु प्रातिद्विष्टिके° । ३ क. °तुकेषु । ४ क. °णमहा° । ५ क. घ. °न्ध्या कु(दु)ष्टाऽप्रि° ।

व्यमिति यावत् ।] सुरापी मद्यपी । सुराशब्देनात्र मद्यं प्रतिपाद्यते न सुरा। तत्पानं हि महापातकत्वात्त्यागस्यैव हेतुः स्यात्, नाधिवेदनमात्रस्य । अत एव मनुः—

" मद्यपाऽसत्यवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ।
व्याधिता चाधिवेत्तव्या हिंस्राऽर्थघ्नी च सर्वदा " ॥

व्याधिता दीर्घरोगा । धूर्ता प्रतारिका । वन्ध्याऽनपत्या। अर्थघ्नी, अर्थनाशिका। अप्रियंवदा परुषभाषिणी । स्त्रीजननी चाधिवेत्तव्या । एतासु विद्यमानास्वपि भार्यान्तरं परिणेयमित्यर्थः । अत्र मनुः—

" वन्ध्याऽष्टमेऽधिवेत्तव्या दशमे तु मृतप्रजा ।
एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी " ॥

तथा—" या रोगिणी स्यात्तु हिता संपन्ना चैव शीलतः ।
साऽनुज्ञाप्याधिवेत्तव्या नावज्ञेया कथंचन " ॥

रोगिणीग्रहणमप्रजसं स्त्रीप्रजां चोपलक्षयति । अत एव स्मृत्यन्तरम्—

" व्याधितां स्त्रीप्रजां वन्ध्यामुन्मत्तां विगतार्तवाम् ।
अदुष्टां लभते त्यक्तुं तीर्थतो न तु धर्मतः " ॥

तीर्थं योनिः । एतच्चाकामविषयम् । यत्पुनरापस्तम्बेनोक्तं—

" धर्म[2]प्रजासंपन्ने दारे नान्यान्कुर्वीत । अन्यतरापाये कुर्वीत । प्रागग्न्य[3]ाधेया- द[4]ाधाने हि सती कर्मभिः संबध्यते "

इति, तत्र प्रागग्न्याधेयादिति न विधिः । किं त्वौचित्यप्राप्तानुवादः ।

अत एवाऽऽह बौधायनः—" एतयैव यजेत दा[5]रव्यतिक्रम ऋत्विग्व्यतिक्रमे च " इति ।

एतया पवित्रेष्ट्या शास्त्रीयाधिवेदननिमित्तमन्तरेण यदधिवेदनं स दारव्यतिक्रमः । तस्मिन्नेव निमित्ते यजेत न[6] चैतत्प्रागग्न्याधेयादुपपद्यते । त्रेतासाध्यत्वात् । तेनाऽऽहिताग्नेरधिवेदनमस्तीति सिद्ध[7]म् । प्रागग्न्याधेयादधिवेदने द्वितीया[8]दिका[9]ऽप्यग्निहोत्रादिभिः कर्मभिरधिकारितया संबध्यते ।

यदाहाऽऽपस्तम्बः—" [10]आधाने हि सती कर्मभिः संबध्यते " इति ।

---

१ ख. °नने स° । २ क. घ. °र्मे एव प्र° । ३ ग. °ग्न्याधानादादाने । ४ ग. °दाने । ५ क. घ. दानव्यतिक्रमे । ६ ख. न च त° । ग. न च ततः प्रा° । ७ क. घ. सिद्धः । ८ क. घ. °याऽधिका° । ९ ग. °कार्या । अग्नि° । १० ग. आदाने हि सति क° ।

(विवाहप्रकरणम् २)

यत्तु विष्णुवचनम्—" अग्निहोत्रादियज्ञेषु द्वि[1]तीया न सहाऽऽचरेत् ।
अन्यथा निष्फलं तस्य स्विष्टैः क्रतुशतैरपि "

इति, तज्ज्येष्ठायामदुष्टायां सत्यां केवलद्वितीयासहाधिकारविषयम् । असवर्णद्वितीयाविषयं वा । यद्वाऽऽहिताग्निपरिणीतद्वितीयाविषयम् । एतद्विषयमेतदपि—

" प्रथमा धर्मपत्नी स्याद्द्वितीया रतिवर्धिनी ।
दृष्टमेव फलं तत्र नादृष्टमुपपद्यते " इति ॥

यत्तु द्वि[2]तीयभार्यापरिग्रहे पुनराधानवचनं, तत्पूर्वभार्यायामधर्मसंपन्नायां मृतायां वेति वेदितव्यं, न तु द्वितीयविवाहमात्र इति ।

मनुः—" अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रुषिता गृहात् ।
सा सद्यः संनिरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसंनिधौ " ॥

पित्रादिकुलसंनिधावित्यर्थः ॥ ७३ ॥

अधिविन्ना तु भर्तव्या महदेनोऽन्यथा भवेत् ॥

स्वगृहे पितृगृहे वा वसन्तीति शेषः ॥

यत्राऽऽनुकूल्यं दंपत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्धते ॥ ७४ ॥

धर्मार्थकामास्त्रिवर्गः । स दंपत्योरानुकू[3]ल्ये संप्रतिपत्तौ वर्धते, अतस्तदर्थं यतितव्यमिति तात्पर्यार्थः । मोक्षो ब्रह्मज्ञस्यैव गृहस्थस्य न सर्वस्येत्यभिप्रायेणोक्तं—त्रिवर्ग इति ॥ ७४ ॥

मृते जीवति वा पत्यौ या नान्[4]यमुपगच्छति ॥
सेह कीर्तिमवाप्नोति मोदते चोमया सह ॥ ७५ ॥

वाशब्दः समुच्चये । अतिरोहितमन्यत् । नि[5]त्यस्या[6]पि पत्यव्यभिचार[7]स्याऽऽनुषङ्गिकं फलमेतदुच्यते । पतिरपि भार्यां [8]न व्यभिचरेदिति मनुराह—

" अन्योन्यस्याव्यभिचारो भवेदामरणान्तिकः ।
एष धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः " इति ॥

उभयोरव्यभिचारविधिर्नित्यः । तदतिक्रमे प्रायश्चित्तस्मरणात् ॥ ७५ ॥

---

१ ख. ग. °तीयां न । २ ख. ग. °तीयाभा° । ३ ग. °ल्येन सं° । ४ ङ. °न्यमधिग° । ५ क. घ. नियतस्या° । ६ ख. °स्यापतिव्य° । ७ ख. °रस्य फ° । ८ क. घ. न तु व्य° ।

आज्ञासंपादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम् ॥
त्यजन्दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः ॥ ७६ ॥

आज्ञाकारित्वादिगुणोपेतां भार्यां परित्यजन्धनस्य तृतीयांशं तस्यै दाप्यः। राज्ञेति सामर्थ्याद्गम्यते । भरणमात्रपर्याप्तधनस्तु भरणमात्रम् । स्त्रिया इति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ ७६ ॥

स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यमेष धर्मः परः स्त्रियाः ॥

भार्याभिर्भर्तृवचसोऽर्थः कार्यः । तत्करणं दृष्टप्रयोजनायोपयोगतां साधयति, स्वयं धर्मश्च भवति । नचान्यैः स्त्रीधर्मैस्तुल्योऽयम् । येन तैर्विकल्पेत । किं तु तत उत्कृष्टस्तेनैतदनुरोधेनैवान्यधर्मकरणम् । अत एव तद्विरोधिनोऽधर्मान्निषेधति मनुः—

" नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषितम् ।
पतिं शुश्रूषते यत्तु तेन स्वर्गे महीयते " इति ॥

भर्तृशुश्रूषणेनाविरुद्धं व्रतादि पत्यनुज्ञया कार्यम् ।
यदाह शङ्खः—" कामं भर्तुरनुज्ञया व्रतोपवासादीनामारम्भः " इति ।
एतदप्रोषितभर्तृकाविषयम् । यतः प्रोषितभर्तृकां विष्णुधर्मेषु स्त्रियमधिकृत्य—

" भर्तर्येवं प्रवसिते त्यक्तव्या +पतिना शुभा ।
कुर्वीताऽऽराधनं नारी उपवासादिना हरेः "

इति श्रुतादि दृश्यते । शुभाऽस्खलितचरित्रा ॥

आ शुद्धेः संप्रतीक्ष्यो हि महापातकदूषितः ॥ ७७ ॥

पतिश्चेन्महापातकी तदा प्रायश्चित्तापवर्गं यावत्प्रतीक्ष्यः । महापातकयुक्तो न शुश्रूष्य इत्यर्थः । एतच्च विवाहोत्तरकालं भर्तुः पातित्ये सति द्रष्टव्यम् । विवाहात्पूर्वं पतितेनोढाऽपि न भार्या शास्त्रीयोद्वाहाभावात् ॥ ७७ ॥

लोकानन्त्यदिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः ॥
यस्मात्तस्मात्स्त्रियः सेव्याः कर्तव्याश्च सुरक्षिताः॥७८॥

लोकाश्चाऽऽनन्त्यं च द्यौश्चेति समाहारे द्वन्द्वः । ततः षष्ठ्येकवचनम् ।

+ आर्षश्चायं प्रयोगः ।

---

१ क. °द्रव्यभ° । घ. °द्रव्यं भ° । २ क. घ. °योगिनीं सा° । ग. °योगितां । ३ क. घ. °वा धर्मकार° । ४ ग. °धर्मः कार° । ५ ख. ग. °षेवते । म° । ६ क. ख. भर्तुर्ये° । ७ क. घ. त्यक्ता वा प° । ८ क. श्रुत्यादि । ९ ख. ग. °र्गे ताव° ।

तच्च लोकप्राप्त्यानन्त्यप्राप्तिद्युप्राप्तयो यथासंख्यं पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैर्भवन्ति । यस्मादेवं तस्मात्पुत्रादिहेतवः स्त्रियः सेव्या ऋतुकाले कर्तव्याश्च सुरक्षिताः । व्यभिचारपरिहाराय रक्षाविधानाच्च गमयति व्यभिचारोत्पन्नैर्नैतत्फलं जन्यत इति ।

तथा च श्रुतिः—" अप्रमत्ता रक्षथ तन्तुमेतमा वः क्षेत्रे परे बीजान्यवाप्सुः ।
जनयितुः पुत्रो भवति सांपराये मोघं वेत्ता कुरुते तन्तुमेतम् " इति ॥

द्युशब्दश्चात्र सूर्यलोके वर्तते । तथा च मनुः—

" पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणाऽऽनन्त्यमश्नुते ।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याऽऽप्नोति विष्टपम् " ॥

ब्रध्नः सूर्यः । पितरं प्रति विवाहितायाः पुत्रोत्पत्तेस्तत्पितृपितामहगामि फलमिदं श्राद्धस्येव पुत्रं प्रति विहितस्य पित्रादितृप्तिः ॥ ७८ ॥

एवं पुत्रस्य श्रेयस्करत्वेऽभिहिते तज्जननोपायमाह—

षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तस्मिन्युग्मासु संविशेत् ।

रजोदर्शनप्रभृतिषोडशाहोरात्रात्मकः स्त्रीणामृतुर्गर्भग्रहणकालः । तं कालं प्रसिद्धमनूद्य विदधाति—" तस्मिन्युग्मासु संविशेत् " इति । संविशेत्पुत्रं जनयितुम् । " लक्षण्यं जनयेत्सुतम् " इति वाक्यशेषात् ।

तथा च मनुः—" युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।
तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्तवे स्त्रियम् " इति ॥

ब्रह्मचार्येव पर्वण्याद्याश्चतस्रस्तु वर्जयेत् ॥ ७९ ॥

ब्रह्मचार्येव मैथुनविमुख एव पर्वणि पञ्चदशीद्वये भवेत् । " ऋतुकालाभिगामी स्यात् " " यथाकामी भवेद्वाऽपि " इति प्रसक्ते स्त्र्युपगमने पर्वपर्युदासोऽयम् । ब्रह्मचार्येव पर्वणीति पर्वग्रहणं तिथ्यन्तराणि शास्त्रान्तरपर्युदस्तानि संगृह्णाति ।

तत्र मनुः—" अमावस्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम् ।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः " ।

अत्रामावास्याशब्दसाहचर्याच्चतुर्दश्यष्टमीशब्दौ सितासितपक्षयोश्चतुर्दश्यष्टम्यावाहतुः, न त्वृतौ । अपिशब्दादनृतावप्येतास्तिथयो वर्ज्याः । तथा, ऋतोराद्याश्चतस्रो रात्रीर्वर्जयेत् ।

---

१ ग. घ. °त्रकै° । २ ख. °प्रपुत्रकै° । ३ ख. °स्य पुत्रे° । ४ क. घ. तं लोकप्र° । ५ क. ग. घ. °त्वृतोः । अ° ।

तथा च मनुः—" तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी तथा ।
त्रयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्ता दश रात्रयः " ॥

एकादशीत्रयोदश्यावृतोर्न पक्षस्य ।

अत्र शङ्खलिखितौ—" न दिवा मैथुनं व्रजेत्क्लीबा अल्पवीर्याश्च दिवा प्रसूयन्तेऽल्पायुषश्च । तस्माद्देतत्परिवर्जयेत् " इति ।

अनृतावप्येतत् । यदाहाऽऽपस्तम्बः—

" गृहमेधिनो व्रतम्—अहन्यसंवेशनम्[१] । नाष्टमीचतुर्दशीपञ्चदशीषु स्त्रियमुपेयात् । न श्राद्धे भुक्त्वा न दत्त्वा नोपनिमन्त्रितः श्राद्धे न व्रती न दीक्षितश्च । न देवायतनश्मशानशून्यालयेषु न वृक्षमूलेषु न दिवा न संध्ययोर्न मलिनां[२] न मलिनो नाभ्यक्तां नाभ्यक्तो न रोगार्तां न रोगार्तो न हीनाङ्गीं[३] तथैव च[४] वयोधिकां नोपेयाद्गर्भिणीं नारीं दीर्घमायुर्जिजीविषुः " ॥

व्रतं प्रायश्चित्तम् । गर्भिण्यामिच्छन्त्यां न दोषः । तथा च वसिष्ठः—

" अपि च काठके प्रवचने विज्ञायते । अपि नः श्वो विजनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयतामिति स्त्रीणामिन्द्रदत्तो वरः " इति ।

बौधायनः—" यस्तु पाणिगृहीताया आस्ये गच्छति मैथुनम् ।
तस्येह निष्कृतिर्नास्तीत्येवमाह प्रजापतिः "(?) ॥

हारीतस्तु चतुर्थ्यां गर्भाधानमिच्छति—

" चतुर्थेऽहनि स्नातायां युग्मासु वा गर्भाधानवद्[६]पेतब्रह्मगर्भं[७] स ददाति " इति ।

ततश्च विहितप्रतिषिद्धत्वाच्चतुर्थ्यां स्त्र्युपगमनं वैकल्पिकम् । व्यवस्थितविकल्पश्चायम् । रजोनिवृत्तौ चतुर्थ्यां विधिः । तदनिवृत्तौ प्रतिषेधः ।

तथा च मनुः—" रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला " इति ।

साध्वी गर्भाधानादिविहितकर्मयोग्येत्यर्थः ।

देवलः—" यौगपद्ये तु तीर्थानां विप्रादिक्रमशो व्रजेत् ।
रक्षणार्थमपुत्रां वा ग्रहणक्रमशोऽपि वा " ॥

योनिशब्दलक्षितस्यर्तोरनेकभार्यासु यौगपद्ये[९] वर्णक्रमेण वा विवाहक्रमेण वा भार्यां संगच्छेदपुत्रां वाऽग्रे[१०] इत्यर्थः ।

---

१ क. घ. °म् । विष्णुः । ना° । २ ख. °लिनो नाभ्यक्तो । ३ क. घ. °ङ्गीं नाधिकाङ्गीं त° । ४ ख. ग. च नो° । ५ ग. बृहस्पतिः । ६ क. घ. °र्भादान° । ७ ग. °र्भं संदधाति° । ८ ग. स्नायेत । ९ ख. ग. °द्येन व° । १० क. °ग्रत इ° ।

(विवाहप्रकरणम् २)

आपस्तम्बः—" मिथुनीभूय च तया सह[1] न रात्रिं शयीत " ।

वृद्धशातातपः—ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात्स्नानं मैथु[2]निनः स्मृतम् ।

अनृतौ तु[3] स्त्रियं गत्वा स्नानं मूत्रपुरीषवत् ॥

द्वावेतावशुची स्यातां दंपती शयनं गतौ ।

शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान्[4] " ॥

भर्तुः शौचमापादयन्तीति शेषः । गौतमः—" न मिथुनीभूय शौचं प्रति विलम्बेत " ॥ ७९ ॥

एवं गच्छन्स्त्रियं क्षामां मघां मूलं च वर्जयेत् ।
सु[5]स्थ इन्दौ सकृत्पुत्रं लक्षण्यं जनयेत्पुमान् ॥ ८० ॥

आहारलाघवादिना स्त्रियं क्षामां कृत्वा मघामूले विहाय नक्षत्रान्तरे सुस्थे चन्द्र उक्तप्रकारेण सकृदृतौ गच्छन्प्रशस्तलक्षणयुक्तं पुत्रं जनयेत् । चन्द्र[6]सौस्थित्येन च ज्योतिःशास्त्रयुक्तं पुत्रजन्मप्रदं तत्कालीनं ग्रहसंस्थानं लक्ष्यते ।

प्रसङ्गाद्रजस्वलाव्रतानि कथ्यन्ते । तत्र पैठीनसिः—

" त्रिरात्रं मलवद्वस्त्रधारणम् । न स्नायान्नाभ्यञ्ज्यान्न नखा-
न्निकृन्तेन्न रज्जुं सृजेन्न दन्तान्धा[7]वेन्न स्रजं धारयेन्न
गन्धान्सेवेत न वृष्याणि न खर्वेण पिबेत् " इति ।

वृष्याणि वीर्यवर्धकानि द्रव्याणि । खर्वो वामहस्तः ।

वसिष्ठः—

" त्रिरात्रं रजस्वलाऽशुचिर्भवति । सा नाञ्ज्यान्नाभ्यञ्ज्यान्नाप्सु स्नायादधः
शयीत न दिवा स्वप्यात् । नाग्निं स्पृशेत् । न रज्जुं सृजेन्न मांसमश्नीयान्न
ग्रहान्निरीक्षेत न हसेन्न किंचिदाचरेन्न खर्वेण नाञ्जलिना पिबेत् ।
पात्रिकम् । अञ्जलिना वा पिबेदिति श्रुतेः । लोहितायसेन वा " ।

लोहितायसं ताम्रम् । एतच्च व्रतजातं त्रिरात्राशौचनिमित्तायां रजःप्रवृत्तौ द्रष्टव्यं न रजोमात्रप्रवृत्तौ । तत्र या रा[8]त्रिस्त्रिरात्राशुचित्वनिमित्तं भवति, तामाहात्रिः—

" रजस्वला यदि स्नाता पुनरेव रजस्वला ।
अष्टादशदिनादर्वागशुचित्वं न विद्यते ॥

---

१ क. घ. °ह सर्वां रा° । २ क. घ. °थुननिःसृत° । ३ क. घ. तु सदा कार्यं शौचं मू° । ४ ग. °न् । ततः शौ° । ५ क. ग. घ. स्वस्थे । ६ ग. °सौस्थ्येन । ७ ग. °न्धावयेन्न स्र° ८ ख. रात्रीस्त्रि° ।

* एकोनविंशतेर्वागेकाहं स्यात्ततो द्व्यहम् ।
त्रिंशत्प्रभृत्युत्तरेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् " ॥

एषा च दिनसंख्या स्नानदिनपूर्विका । " स्नातायाः " इति वचनात् ।

यत्तु—" चतुर्दशदिनादर्वागशुचित्वं न विद्यते "

इति स्मृत्यन्तरं, तेन सहर्तुप्रवृत्तिस्वभाववशाद्व्यवस्थामाश्रित्याविरोधः कार्यः । पुंसा स्वस्य बलाधानमपि कर्तव्यम् । यथाऽऽह बृहस्पतिः—

" स्त्रियाः शुक्रेऽधिके स्त्री स्यात्पुमान्पुंसोऽधिके भवेत् ।
तस्माच्छुक्रप्रवृद्ध्यर्थं वृष्यं स्निग्धं च भक्षयेत् ॥
लघ्वाहारां स्त्रियं कुर्यादेवं संजनयेत्सुतम् " ॥ ८० ॥

अधुनाऋ(ऽनृ)तुगमननिमित्तमाह—

यथाकामी भवेद्वाऽपि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ॥
स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृताः ॥ ८१ ॥

स्त्रीणां कामामिच्छामनतिक्रमन्ननृतावपि गच्छेत् । यतः स्त्रीणामिन्द्रदत्तो वरः । उक्तमिन्द्रं स्त्रियश्च प्रकृत्य तैत्तिरीयके—

" ता अब्रुवन्वरं वृणामहा ऋत्वियात्प्रजां विन्दामहै काममा विजनितोः संभवामेति तस्मादृत्वियात्स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममा विजनितोः संभवन्ति वारेवृतं ह्यासाम् " इति ।

स्वदार(रा)व्यभिचारी भवेत् । स्त्रियो व्यभिचाराद्रक्षणीया यतः स्मृताः । तद्रक्षणं च पत्युरव्यभिचारित्वेन[३] स्त्रीषु यथाकामित्वेन च भवति । वाशब्दोऽनृतुगमनं वैकल्पिकमाह । ततश्चागच्छतोऽपि स्त्रीरक्षणसामर्थ्यं यस्यासावृतावेव गच्छेत् । तस्य च फलातिशयं वसिष्ठ आह—

" ऋतौ च गच्छन्विधिवच्च जुह्वन्न ब्राह्मणश्च्यवते ब्रह्मलोकात् " इति ।

इतरस्तु यथाकामी भवेत् ॥ ८१ ॥

भर्तृभ्रातृपितृज्ञातिश्वश्रूश्वशुरदेवरैः ॥
बन्धुभिश्च स्त्रियः पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ॥ ८२ ॥

---

* इत आरभ्य न विद्यत इत्यन्तग्रन्थो ग. पुस्तके न विद्यते ।

---

१ क. घ. °तोऽन्वहम् । २ क. ग. °ऽऽदान° । ३ °त्वे भवति । वाशब्द ऋतु° ।

(विवाहप्रकरणम् २)

भर्त्रादिभिर्भूषणवस्त्रान्नदानैः स्त्रियो माननीयाः । एतच्चाऽऽवश्यकम् । अस्याकरणे प्रत्यवायमाह मनुः—

" यत्र नार्यः प्रपूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।
यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥
जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः ।
तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः " इति ॥

जामयो भगिन्यः । एतच्च स्नुषादुहित्राद्युपलक्षणम् । यदाह बृहस्पतिः—

" भर्त्रा पत्नी समभ्यर्च्या वस्त्रालंकारभूषणैः ।
उत्सवे पितृमातृभ्यां श्वश्रूश्वशुरबन्धुभिः " ॥

भूषणादीनां समुच्चयो भर्तृ[1]विषय इतरविषयौ तु विकल्पसमुच्चयौ यथासामर्थ्यम् ॥ ८२ ॥

स्त्रीधर्मानाह—

संयतोपस्करा दक्षा हृष्टा व्ययपराङ्मुखी ॥
कुर्याच्छ्वशुरयोः पादवन्दनं भर्तृतत्परा ॥ ८३ ॥

उपस्करो गृहोपकरणं दर्वीपिठि(ठ)रादिः । संयतः संक्षिप्त उपस्करो यया सा संयतोपस्करा, दक्षा शीघ्रकारिणी, हृष्टा यथोत्पन्नेन द्रव्येण संतुष्टा, असद्व्ययपराङ्मुखी च भवेत् । श्वश्रूश्वशुरयोश्च पादवन्दनं कुर्यात्प्रत्यहम् । भर्तृतत्परा भर्तृप्रधाना ।

अत्र विष्णुः—

" अथ स्त्रीधर्माः । भर्तुः समानव्रतचारित्वं श्वश्रूश्वशुरगुरुदेवतातिथीनां पूजनं सुसंयतोपस्करताऽमुक्तहस्तता सुगुप्तभाण्डता मूलक्रियास्वनभिरतिर्मङ्गलाचारतत्परता " ।

मूलक्रिया वशीकरणम् ।

तथा पृथ्वीं प्रति लक्ष्मीवाक्यम्—

" नारीषु नित्यं सुविभूषितासु पतिव्रतासु प्रियवादिनीषु ।
अमुक्तहस्तासु सुतान्वितासु सुगुप्तभाण्डासु बलिप्रियासु ॥
सुस्पष्टवेशा(षा)सु जितेन्द्रियासु कलिव्यपेतास्वविलोलुपासु ।
धर्मव्यपेक्षासु दयान्वितासु स्थिता सदाऽहं जगतां विधात्रि " ॥

---

१ ख. 'विशेषः । इ° । २ क. ग. °पस्कर' । ३ ख. अत्र । ४ क. घ. °त्परा । मू° । ५ क. ग. सुस्पृष्ट° । ६ ख. ग. °तासु वि° ।

शङ्खः—"नानुक्ता गृहान्निर्गच्छेत् । नानुत्तरीया । न त्वरितं व्रजेत् । न परपुरुषमभिभाषेतान्यत्र वणिक्प्रव्रजितवृद्धवैद्येभ्यः । न नाभिं दर्शयेत् । आ गुल्फाद्वासः परिदध्यात् । न स्तनौ विवृतौ कुर्यात् । न हसेदनपावृतं, न भर्तारं न तद्बन्धून्वा विद्विषेत् । न गणिकाधूर्ताव्यभिचारिणीप्रव्रजितेक्षणिकामायामूलकुहिकाकारिकादुःशीलादिभिः सहैकत्र तिष्ठेत् । संसर्गेण हि चारित्रं दुष्यतीत्यादिशन्ति " इति ।

व्यासः—" द्वारोपवेशनं नित्यं गवाक्षावेक्षणं तथा ।
असत्प्रलापो हास्यं च दूषणं कुलयोषिताम् " ॥

मनुः—" पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम् ।
स्वप्नोऽन्यगेहे वासश्च नारीसंदूषणानि षट् " ॥ ८३ ॥

किं च—

क्रीडाशरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् ॥
हास्यं परगृहे यानं त्यजेत्प्रोषितभर्तृका ॥ ८४ ॥

क्रीडा द्यूतादिक्रिया, शरीरसंस्कारः स्नानानुलेपनादिः । समाजो जनमेलकः । उत्सवः कौमुदीप्रभृतिः । तयोर्दर्शनम् । हास्यं परगृहे यानमेतत्सर्वं प्रवसिते भर्तरि त्यजेत् ।

अत्र शङ्खलिखितौ—

" प्रेङ्खाताण्डवविहारचित्रदर्शनाङ्गरागोद्यानयानविवृतासनोत्कृष्टपानभोजनकन्दुकक्रीडनगन्धमाल्यालंकारदन्तधावनाञ्जनादर्शप्रसाधनानामस्वतन्त्राणां प्रोषितभर्तृकाणां कुलस्त्रीणामनारम्भः " ।

" विधाय प्रोषिते वृत्तिं जीवेन्नियममास्थिता ।
प्रोषिते त्वविधायैव जीवेच्छिल्पैरगर्हितैः " ॥

जीवनार्थं वृत्तिं विधाय प्रोषिते भर्तरि सति तद्भार्या तया वृत्त्या स्वल्पाहाररूपं नियममास्थाय जीवेत् । तामविधाय प्रोषिते जीवेच्छिल्पैरगर्हितैरिति । यैर्न गर्हा जायते तैरेव शिल्पैर्जीवेदित्यर्थः ॥ ८४

रक्षेत्कन्यां पिता विन्नां पतिः पुत्रस्तु वार्धके ॥
अभावे ज्ञातयस्तेषां स्वातन्त्र्यं न क्वचित्स्त्रियाः ॥८५॥

---

१ ग. °कादुः° । २ क. ख. घ. °रहेऽट° । ३ ग. °हारादिचि° । ४ क. ग. घ. °ममास्थि° । ५ ख. °या प्रवृ° । ६ ङ. °षां न स्वातन्त्र्यं परं स्त्रि° ।

(विवाहप्रकरणम् २)

कन्यां कुमारीं पिता रक्षेत् , पालयेत् । विन्नां परिणीतां पतिः । वार्द्धके तु पुत्रः । तेषां पित्रादीनामभावे ज्ञातयो बान्धवा रक्षेयुः । एवमुक्तेऽपि पारतन्त्र्ये यः स्वातन्त्र्यनिषेधः सोऽसत्सु[1] ज्ञातिषु राजपारतन्त्र्यविध्यर्थः । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

"पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्ता प्रभुः स्त्रियाः ।
स तस्या भरणं कुर्यान्निगृह्णीयात्पथश्च्युताम्" इति ॥ ८५ ॥

पितृमातृसुतभ्रातृश्वश्रूश्वशुरमातुलैः ॥
हीना न स्याद्विना भर्त्रा गर्हणीयाऽन्यथा भवेत् ॥८६॥

भर्तारं विना वर्तमाना पित्रादीनामन्यतमेन रहिता न स्यात् । यदि स्याच्छिष्टगर्हणीया भवेत् । पूर्वेण वाक्येन पित्रादिभिः स्त्रीरक्षा कार्येत्युक्तम् । अनेन भर्तुरसंनिधौ पित्रादिरहिता स्त्री न भवेदिति विधीयते ॥ ८६ ॥

उक्तानां स्त्रीधर्माणां फलमाह—

पतिप्रियहिते युक्ता स्वाचारा संयतेन्द्रिया[2] ॥
इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमां गतिम् ॥ ८७ ॥

प्रियं च हितं च प्रियहिते[3] । या पत्युः प्रियहितयोरुद्युक्तोक्तस्त्रीधर्मचारिणी संयतेन्द्रिया च साऽत्र लोके कीर्तिमती भवति, प्रेत्य च सर्वोत्कृष्टां[4] लोकगतिमवाप्नोति । समनन्तरसुखदं कर्म प्रियम् । परिणतिसुखदं हितम् ।

अत्र मनुः—"दानात्प्रभृति या तु स्याद्यावदायुः पतिव्रता ।
सा भर्तृलोकमाप्नोति यथैवारुन्धती तथा" ॥

बृहस्पतिः—"आर्ताऽऽर्ते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा ।
मृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता" ॥

मृते मरणं तेन सहाग्निप्रवेशनेनैव । यथाऽऽहाङ्गिराः—

"सर्वासामेव नारीणामग्निप्रपतनादृते ।
नान्यो धर्मो हि विज्ञेयो मृते भर्तरि कर्हिचित् ॥
यावन्नाग्नौ दहेद्देहं मृते पत्यौ पतिव्रता ।
तावन्न मुच्यते नारी स्त्रीशरीरात्कथंचन ॥
सद्वृत्तभावाश्रितभर्तृकाणां स्त्रीणां वियोगैक्षतकातराणाम् ।
तासां प्रभावस्तमिते गते कं नाग्निप्रवेशादपरोऽस्ति मार्गः" ॥

---

१ ग. सोऽन्यास्वपि ज्ञा° । २ ङ. °या । सेह । ३ क. ख. घ. °हितं या । ४ ख. °गकृत° ।

अस्तमिते प्रभौ भर्तरि, क्व गते स्वर्गं गते मृते भर्तरि ।

हारीतः—" मृते भर्तरि या नारी धर्मशीला दृढव्रता ।
अनुगच्छति भर्तारं शृणु तस्यास्तु यत्फलम् ॥
तिस्रः कोट्यो[1]ऽर्धकोटी च यानि लोमानि मानवे ।
तावन्त्यब्दसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
मन्त्रग्राही यथा सर्पं बलादुद्धरते बिलात् ।
तद्वद्भर्तारमादाय मृतं याति तपोबलात् ॥
* मातृकं पैतृकं चैव यत्र कन्या प्रदीयते ।
कुलत्रयं पुनात्येषा भर्तारं याऽनुगच्छति " ॥

व्यासः—" पूर्वं मृता हरेदग्निमन्वारूढा हरेद्वसु ।
भर्तुर्धनमभावे तु जीवन्ती सत्सु बन्धुषु ॥
ब्रह्मघ्ने वा कृतघ्ने वा मित्रघ्ने यच्च दुष्कृतम् ।
भर्तुः पुनाति सा नारी तमादाय मृता तु या " ॥

आदायाऽऽलिङ्ग्येत्यर्थः । अत एव कल्पसूत्रकारो भर्तृशरीरेण सह संवेशनमाह—" उत्तरतः पत्नीं[2] सह संवेशयन्ति " इति ।

" दयितं याऽन्यदेशस्थं वृत्तं श्रुत्वा पतिव्रता ।
समारोहति दीप्तेऽग्नौ तस्याः शक्तिं निबोधत " ॥

वृत्तं मृतमित्यर्थः ।

" यदि प्रविष्टो नरके[3] बद्धपाशैः सुदारुणैः ।
संप्राप्तो यातनास्थानं गृहीतो यमकिंकरैः ॥
तिष्ठते विवशो दीनो वेष्टयमानः स्वकर्मभिः ।
व्यालग्राही यथा सर्पं बिलादुद्धरत्यशङ्कितम्[4] ॥
तद्वद्भर्तारमादाय दिवं याति तपोबलात् ।
तत्र सा भर्तृपरमा स्तूयमानाऽप्सरोगणैः ॥
मोदते +पतिना सार्धं यावदिन्द्राश्चतुर्दश " ।

मोदते पतिना सार्धमिति वचनात्सह पत्या स्वर्गोपभोगः पत्नीगाम्येव फलमिति तत्कृतस्याग्निप्रवेशस्य[5] फलमकर्ता भर्ता भुङ्क्ते इति विरोधः[6][7] सुपरि-

---

* इत आरभ्य तस्मादेताः श्रुतयः प्रमाणमित्यन्तं ग्रन्थव्यत्यासः क. घ. पुस्तकयोः ।
+ आर्षः प्रयोगोऽयम् ।

---

१ ख. ग. कोट्यर्धं° । २ क. ग. घ. पत्नीस° । ३ क. °रकं ब° । ४ क. ग. घ. °ङ्कितः । त° । ५ क. घ. °शधर्मस्य । ६ ग. विशेषः । सप° । ७ क. घ. °धः स प° ।

हा(ह)रः । यस्तु भर्तरि सुखसमवायः, स भर्तृगतादेव धर्मात् । तत्प्रतिबन्धकं पापं पत्नीकृतो धर्म उद्धरति । न च प्रतिबन्धकोद्धारकः कार्यपरः । यस्तु पत्युः पापक्षयः पत्नीकृतस्य धर्मस्य फलमिति श्रूयते तस्यापि न मुख्योऽर्थः, किं तु गौणः, क्षय इव क्षयः पत्नीधर्मेण पतिपापस्यानन्तरं फलदानप्रतिबन्धरूपः ।

बृहस्पतिः—" शरीरार्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा ।
अन्वारूढा जीवती(न्ती) च साध्वी भर्तुर्हिताय सा " ॥

अन्वारोहणं च काम्यत्वादनित्यम् ।

अत एव विष्णुः—" मृते भर्तरि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा " इति ।

न चान्वारोहणस्मृतीनां "तस्माद[3](दु) ह न पुराऽऽयुषः स्वःकामी प्रेयात् " इतिश्रुतिविरोधो वाच्यः । भिन्नविषयत्वात् । सामान्येन श्रुतिः स्वेच्छया मरणं निषेधति[4] । स्मृतिस्तु मृते भर्तरि वह्निप्रवेशमरणविशेषं विधत्ते । अतो भिन्नविषयत्वादविरोधः । " स्वर्गकामो यजेत " " यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् " इत्येवमादिकया श्रुत्या सामान्यविषयया न विरोधः ।

तथा च ब्रह्मपुराणम्—" मृते भर्तरि सत्स्त्रीणां न चान्या विद्यते गतिः ।
नान्यद्भर्तृवियोगार्तिदाहस्य[5] प्रशमनं भवेत् ॥
देशान्तरमृते तस्मिन्साध्वी तत्पादुकाद्वयम् ।
निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसम् ॥
ऋग्वेदवादात्साध्वी स्त्री न भवेदात्मघातिनी ।
त्र्यहाच्छौचे[6] तु निर्वृत्ते[7] श्राद्धं प्राप्नोति शाश्वतम्[8] " ॥

" इमा नारीरविधवाः " इत्यादयो वेदश्रुतयः । तस्मादेताः स्मृतयः प्रमाणम् । न च " न हिंस्यात् " इत्यनेनान्वारोहणं शक्यं निषेद्धुम् । अनेन हि हन्तुः सकाशादन्यस्य हन्तव्यस्य हिंसा प्रतिषिध्यते, न तु स्ववधरूपा । सा तु " तस्माद्ध ह न पुराऽऽयुषः " इत्यनेन निषिध्यते । इदं च सामान्यविषयत्वाद्विशेषविषयया[9]ऽन्वारोहणस्मृत्या तद्व्यतिरिक्तस्ववधनिषेधकत्वेन संकोच्यत इत्युक्तम् । न च सामान्यविषयश्रुतिविरुद्धा स्मृतिरप्रमाणमिति वाच्यम् । सामान्यविशेषरूपविषयभेदेन विरोधाभावात् । विषयाभेद एव हि विरोधो न तु

१ घ. °ति । य° । २ ग. °ल्वान्प्रति° । ३ क. ग. °स्माद्दहनपरा' । ४ क. घ. निषेधते । ५ क. घ. °हस्य श° । ६ क. घ. °हाशौचे । ७ ख. °त्ते शास्त्रं प्रा° । ८ ख. ग. शास्त्रवत् । ९ क. ग. घ. °षया° ।

विशेषविषयभेदे । ततश्च विशेषविषयया स्मृत्या स्वमूलभूता श्रुतिर्विशेषविषयैवानुमीयते। सा च सामान्यविषयश्रुतेर्बलीयसी सती तस्याः संकोचहेतुर्भवति ।

ननु च ब्राह्मण्या अन्वारोहणप्रतिषेधं स्मरन्ति, यथा तावत्पैठीनसिः—

" मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मण्या ब्रह्मशासनात् ।
इतरेषां तु वर्णानां स्त्रीधर्मोऽयं परः स्मृतः ॥
उपकारं यथा भर्तुर्जीवन्ती न तथा मृता ।
करोति ब्राह्मणी श्रेयो भर्तुः शोकवती सती " ॥

विराट्—" अनुवर्तेत जीवन्तं न तु यायान्मृतं पतिम् ।
जीव(वे)द्भर्तृहितं कुर्यान्मरणादात्मघातिनी " ॥

अङ्गिराः—" या स्त्री ब्राह्मणजातीया मृतं पतिमनुव्रजेत् ।
सा स्वर्गमात्मघातेन नाऽऽत्मानं न पतिं नयेत् " ॥

व्याघ्रपात्—" न म्रियेत समं भर्त्रा ब्राह्मणी शोकमोहिता ।
प्रव्रज्यागतिमाप्नोति मरणादात्मघातिनी " ॥

प्रव्रज्या मैथुनादिभोगत्यागः ।

सत्यमेवं स्मरन्ति किंतु स्मरणान्तरेणैतेषां विषयो व्यवस्थाप्यते । यथाऽऽहोशना —

" पृथक्चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति ।
अन्यासां चैव नारीणां स्त्रीधर्मोऽयं परः स्मृतः " इति ॥

ततश्च ब्राह्मण्यनुगमननिषेधः पृथक्चितिसमारोहणविषयः। अत एव रामायणादौ ब्राह्मण्यादीनां स्वभर्तृशरीरालिङ्गनपूर्वकं स्वशरीरदहनमुपाख्यायते। अत एव कल्पसूत्रकारः प्रेतस्योत्तरतः पत्न्याः संवेशनमविशेषेण नित्यवद्विदधाति। देवरादिना तूत्थापनं तस्याः पुत्रकामनायां वा जीवलोककामनायां वा सत्यामाहुः। किं च न ब्राह्मणीत्वेन निमित्तेनानुगमननिषेधो भवति। किं त्वसौ ब्राह्मण्याः शोकनिमित्तकः। यत्तु वैराजमाङ्गिरसं च वचनं ब्राह्मण्या अनुगमनमात्रप्रतिषेधकमिव प्रतिभाति । तद्विशेषविषयैः प्रतिषेधैरुपसंह्रियते। तस्माद्विधितः प्रवर्तमानाया ब्राह्मण्या अनुगमनाद्दोषो न विद्यते, शोकादिप्रवृत्तायास्तु भवत्येवेति ॥ ८७ ॥

सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् ॥

१ क. जीव्याद्भ° । २ क. ख. °ह्मणादी° । घ. °ह्मणीनां । ३ ख. ग. °ह्मण्यनु° । ४ ख. °षेधैः सं° ।

(विवाहप्रकरणम् २)

सवर्णायां सत्यां विद्यमानायां भार्यायामन्यामसवर्णां धर्मकार्यं न कारयेत् । तया सह धर्मं नाऽऽचरेदित्यर्थः । अभावेऽपि(वे तु) सवर्णाया इतरयाऽपि सहाऽऽचरेदित्यर्थसिद्धम् । अत एव शूद्रयैव सह धर्मानुष्ठाननिषेधमाह वसिष्ठः–" कृष्णवर्णा वै रामा रमणायैव न धर्माय " इति । कृष्णवर्णा शूद्रा ॥

सवर्णासु विधौ धर्म्ये ज्येष्ठया न विनेतरा ॥ ८८ ॥

सवर्णानेकत्वे तु ज्येष्ठायां चादुष्टायां तया विना नेतरया सह धर्ममाचरेत् । ज्येष्ठया तु सह कनीयस्योऽपि धर्मं कारयितव्याः ।

तथा चाऽऽपस्तम्बः–" धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यान्कुर्वीतान्यतरापाये तु कुर्वीत ।
प्रागग्न्याधेयादाधाने हि सती कर्मभिः संबध्यते " इति ।

बौधायनः—" पत्नीनां[1] सह संनहनमिति स ह स्माऽऽह बौधायन एकैकामेव[2]
संनह्येदेकैकां[3] गार्हपत्यमीक्षयेदेकैकामाज्यमवेक्षयेत् " इत्यादि ।

कात्यायनः—" नैकयाऽपि विना कार्य[illegible]या द्विजैः ।
अकृतं तद्विजानीयात्सर्वा *न(ना)न्वारभन्ति यत् " ॥

तस्माज्ज्येष्ठैव सहधर्मचारिणी नेतरेति व्याख्यानं कल्पसूत्रधर्मशास्त्रविरुद्धत्वादनादरणीयम् ।

यत्तु विष्णुवचनम्—" अग्निहोत्रादियज्ञेषु द्वितीयां न सहाऽऽचरेत् ।
अन्यथा निष्फलं तस्य स्विष्टैः क्रतुशतैरपि "

इति, तदसवर्णद्वितीयाविषयं, सत्स्वग्निषु या परिणीता तद्विषयं वा । अग्निषु नष्टेषु पुनराधाने[4] तस्या अधिकर्तृत्वादग्निहोत्रादिषु सहाधिकारः ।

कात्यायनः—" अग्निशिष्टादिशुश्रूषां बहुभार्यैः[5] सवर्णया ।
कारयेत्तद्बहुत्वे तु ज्येष्ठा याऽगर्हिता भवेत् ॥
या वा स्याद्वीरसूरासामाज्ञासंपादिनी[6] च या ।
दक्षा प्रियंवदा शुद्धा तामत्र विनियोजयेत् ॥
दिनक्रमेण वा कर्म यथाज्येष्ठमशक्तितः ।
विभज्य सह वा कुर्युर्यथाज्ञानमशाठ्यतः " ॥

दक्षः—" धर्मपत्नी समाख्याता निर्दोषा यदि सा भवेत् ।
दोषे सति न दोषः स्यादन्या कार्या गुणान्विता " ॥ ८८ ॥

* परस्मैपदमार्षम् ।

१ ख. °नां संन° । २ ख. °कैकमे° । ३ क. °कैकमा° । ४ क. घ. °धाने त° । ५ घ. अपि क° । ६ ख. °भार्यास° । ७ क. °पादनी । ८ गं. कार्या ।

दाहयित्वाऽग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ॥
आहरेद्विधिवद्दारानग्नींश्चैवाविलम्बयन् ॥ ८९ ॥

इति विवाहप्रकरणम् ।

यया सहाग्न्याधानं तामुक्तवृत्तवतीं मृतां पतिर्वैतानैरग्निभिर्यथाविधि दाहयित्वाऽसवर्णभार्यश्चेद्विधिवद्दारानाहरेत् । अग्नींश्चाविलम्बयन् । तत्र सवर्णदारालाभे शूद्रावर्जमसवर्णयाऽपि सहाऽऽधानादि कार्यम् ।

यदाह विष्णुः—" मृतायामपि भार्यायां वैदिकाग्निं न हि त्यजेत् ।
उपाधिनाऽपि तत्कर्म यावज्जीवं समापयेत् " ॥

अस्यार्थः—वैदिकैर्मृतां पत्नीं संस्कृत्य न तान्परित्यजेत्, पुनरादधीत । सवर्णदारालाभविषये उपाधिनाऽपि असवर्णयाऽपि भार्यया यावज्जीवं कर्म समापयेदिति । न पुनरयमर्थो मृतायामपि भार्यायां वैदिकोऽग्निर्न त्याज्यः, न तेन तां दहेदिति । यतस्त

" शवाग्नयो वा एते भवन्ति ये मृतायां भार्यायां भ्रियन्ते " ।

इति काठकगृह्यश्रुतिविरोधो दुष्परिहा(ह)रः । तथा " उपाधिनाऽपि तत्कर्म " इत्यस्य कुशमय्या काञ्चनमय्या वा पत्न्या कर्मसमाप्तिः कार्येति नार्थः । पत्न्या अप्रतिनिधेयत्वात् । यदाह सत्याषाढः—

" न स्वामित्वस्य भार्यायाः पुत्रस्य देशस्य कालस्याग्ने-
र्देवतायाः कर्मणः शब्दस्य च प्रतिनिधिर्विद्यते " इति ।

पत्न्याः क्रत्वर्थकर्मकारि रूपं तद्यद्यपि शक्यं प्रतिनिधातुम् । तथाऽपि कुशादिमय्याः प्रतिकृतेस्तत्कार्यकारित्वाभावान्न तत्प्रतिनिधित्वम् । न हि समीपस्थितिमात्रं पत्नीकार्यम् । किं तु फलीकरणाज्यावेक्षणादि तत्कार्यम् । तदाक्षिप्ता च समीपस्थितिः । तेन पूर्वोक्त एवास्यार्थो न्याय्यः ।

यत्पुनः—" अन्ये कुशमयीं पत्नीं कृत्वा तु गृहमेधिनः ।
अग्निहोत्रमुपासन्ते× यावज्जीवमतन्द्रिताः " ॥

इति वचनं, तदग्निहोत्रस्तुत्यर्थमेव न स्वार्थविधायकमुक्ताद्धेतोः ।

× उपासीरन्येति पाठो युक्त इति भाति ।

---

१ ख. °त् । रूपादिना° । २ क. घ. °रिविर्जयेत् । पु° । ३ ख. घ. °षये रूपादिना° । ४ क. घ. वा च ते । ५ ख. °यां भ्रिय° । ६ क. घ. °कश्रु° । ७ क. घ. °निधातुम् । न° । ८ क. °पासीत या° ।

(विवाहप्रकरणम् २)

ननु[1] च पुनराहृतानां दाराणामग्निहोत्राद्यधिकारोऽनुपपन्नो होतृहोमा[2]न्वारम्भणी[3]यजन्यसंस्कारविरहात् । न च संस्कारार्थमन्वारम्भणीयादिकं स्वातन्त्र्येण शक्नोति भार्या[4] कर्तुम् । तस्याः सहाधिकारनियमात् । नापि पतिः संस्कृतत्वात् । संस्कृतत्वं च तस्य संस्कारारम्भकाणामन्वारम्भणीयादीनां क्रत्वङ्गभूतानामनुष्ठितत्वात् । न ह्यन्वारम्भणीयादिसंस्कारवानन्वारम्भणीयादौ शास्त्रेण प्रयुज्यते । [*तस्मादपत्नीकेनै[5]वाग्निहोत्रमाहर्तव्यम् । तथा च बह्वृचब्राह्मणम्–] “ तस्मादपत्नीकोऽग्निमाहरेत् ” इति । तदयुक्तम् । सर्वाः खलु श्रुतयः सपत्नीकस्याग्निहोत्रादि विदधति । बह्वृचब्राह्मणं[6] स्तुतिपरत्वेनाप्युपपद्यते । किं च रजस्वलायां सूतिकायां च पत्न्यामेतद्वचनम्—“ अपत्नीकोऽग्निमाहरेत् ” इति, न पुनरविद्यमानायां भार्यायाम् । एवं च सति न श्रुत्यन्तरविरोधः । नास्य वाक्यस्य विधायकत्वम् । तस्माच्छ्रुतिविरोधाभावात् “ आहरेद्विधिवद्दारान् ” इति स्मृतिवचनं प्रमाणमेव । ततश्चैतद्वचनसामर्थ्यात्पूर्वसंस्का[7]रापभ्रंशकल्पनयाऽन्वारम्भणीयादावस्ति भर्तुरधिकार इत्याश्रयणीयम् । अत एव बौधायनः पुनर्दारक्रियाविषयमाह—

“ ईजानस्य पुनरादधानस्य[8] संनयेन्न[9] संनयेदिति । संनयेदित्येक आहुः ।
अथैक आहुर्न संनयेदिति [*शरीरसंस्पर्शी ह यज्ञो भवति । यदैव
+पुनर्यजेताथ संनयेत् ” इति ।]

अस्यार्थः–ईजानस्य कृतसोमयागस्य पत्न्यां मृतायामप्यन्यस्यां चाऽऽहृतायामग्नीनादधानस्या[10]ऽऽहितवतोऽध्वर्युः संनयेन्न वेति संदेहमुपक्रम्य पूर्वपक्षमाह—संनयेदित्येक आहुः । तेषामभिप्राय[11]ः—यद्यपि पत्न्याः सोमयागजन्यः सांनाय्याधिकारहेतुः संस्कारो नास्ति, तया सह सोमयागाकरणात् । तथाऽपि तस्या यजमानं प्रति गुणभावाद्यजमानस्य च संस्कारवत्त्वात्संनयेदेवेति । सिद्धान्तमाह—अथैक आहु[12]र्न संनयेदिति शरीरसंस्पर्शी ह यज्ञो भवतीति । शरीरशब्देन च शरीर्या[13]त्मा लक्ष्यते । यज्ञेन खलु सांनाय्यप्रयोगा-

* एतच्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः ख. पुस्तके न विद्यते । * धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके न विद्यते ।
+ पुनः सोमेन यजेतेति पाठो युक्तः, अग्रिमप्रतीकानुरोधात्, इति भाति ।

१ क. घ. न च पुनरावृता° । २ ख. ग घ. मार° । ३ ख. ग. °णीयाज° । ४ क. ग. घ. भार्या । ५ख. घ. °केन नै° । ६ क. घ. °णं तु स्तु° । ७ क. घ. °स्कारमात्रं संक° । ८ ख. °ददान° । ९ ग. °येदिति । अस्या° । क. घ. °ये । सायंदोहप्रातर्दोहयोरग्निसमीपनयनं संनयनम् । न संनयेदिति । १० ख. °ददानस्य हि° । ११ ग. °प्रायोऽयम् । य° । १२ क. ग. घ. °आहुः । सं° । १३ क. घ. °रीरात्मा ।

नुर्गुणः संस्कार आत्मन्याधीयते[2] । न च यजमाने पत्न्यां च वर्तमानः सोमयागसंस्कारः सांनाय्ययागोपयोगी, न चाभिनवा पत्नी तत्संस्कारवतीति[3] नैव संनेयम् । यदैव पुनः सोमेन यजेताथ संनयेदिति ।

ततश्चोत्तरकर्मकर्तृत्वयोग्यतालक्षणसंस्काराधायकतया सोमयागतुल्यत्वाद्धोतृहोमान्वारम्भणीययोरेषैव कल्पना युक्ता । तस्मात्कृताग्न्याधाना मृता पत्नी वैतानैरग्निभिः संस्कार्या । अविद्यमानधर्मानुष्ठानयोग्यभार्यश्चेत्तद्योग्यभार्यान्तरमाहृत्याऽऽधानं कुर्यादितरस्त्वाधानमेवेति सिद्धम् ॥

यत्तु—" द्वितीयां वै तु भार्यां यो दहेद्वैतानिकाग्निभिः ।
तिष्ठन्त्यां प्रथमायां तु सुरापानसमं हि तत् " ॥

इति देवलवचनं, तदकृताग्न्याधेयद्वितीयाविषयम् । अन्यथाऽऽहिताग्निमग्निभिर्दहन्तीति श्रुतिविरुद्धमप्रमाणं स्यात् । न च श्रुतिगत आहिताग्निशब्दः स्मृतिवशाद्विशेषविषयो भवतीति वाच्यम् । उपात्तोद्देश्यसमर्पकत्वेन विशेषं प्रत्यनपेक्षितत्वात् । " ग्रहं संमार्ष्टि " इतिग्रहश्रुतिवत् ॥ ८९ ॥

इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीमूतवाहनान्वयप्रसूतश्रीमदपरादित्यदेवविरचिते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनिबन्धे विवाहप्रकरणम् ॥ २ ॥

अथ सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृतौ

[वर्णजातिविवेकप्रकरणम् ।] (३)

उक्तविवाहासु पतिसवर्णासु तदसवर्णासु चोत्पन्नानां तथा स्वैरिणीषु प्रतिलोमोत्पन्नानां संव्यवहारोपयोगिसंज्ञापरिज्ञानाय प्रकरणमारभ्यते[9]—

सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः ॥
अनिन्द्येषु विवाहेषु पुत्राः संतानवर्धनाः[10] ॥ ९० ॥

सवर्णाभ्यां दंपतिभ्यां जनिताः पुत्रास्ताभ्यां समानजातयो भवन्ति । पुत्रग्रहणमपत्यमात्रपरम् । अनिन्द्येषु विवाहेषूढायामुत्पन्नाः पुत्राः संतानस्य ब्रह्मवर्चसादिगुणवृद्धिहेतवो भवन्ति । अत्र मनुः—

---

१ ग. °गुणात्संस्का° । २ क. घ. °ते । तेन य° । ३ क. घ. °वतीति । ४ ख. ग. °कर्तृकर्मत्व° । ५ क. घ. स्थितम् । ६ क. घ. भविष्यतीति । ७ ख. °मूतान्व° । ८ ख. °हारयो° । ९ क. घ. °रभते । १० क. घ. °र्धकाः । स° ।

(वर्णजातिविवेकप्रकरणम् ३)

“ ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्ष्वेवानुपूर्वशः ।
ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसंमताः ॥
रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः ।
पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥
इतरेषु च शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः ।
जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः ” ॥

ब्राह्मणविषयमेतत् ।

“ अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।
निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान्विवर्जयेत् ” ॥ ९० ॥

अनुलोमजानाह—

विप्रान्मूर्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम् ॥
अम्बष्ठः शूद्र्यां निषादो जातः पारशवोऽपि वा॥९१॥

ब्राह्मणात्क्षत्रियादिषु भार्यासु मूर्धावसिक्ताम्बष्ठनिषादसंज्ञकाः पुत्रा भवन्ति । निषादस्य पारशव इति च संज्ञा परा ।

गौतमः—

“ अनुलोमानन्तरैकान्तरद्व्यन्तरासु जाताः सवर्णाम्बष्ठोग्रनिषाददौष्मन्तपारशवाः । असवर्णभार्योत्पन्ना अनुलोमजाः । ब्राह्मणस्यानन्तरा क्षत्रिया । तस्यां तेनोत्पन्नः सवर्णः । क्षत्रियादनन्तरायां वैश्यायामम्बष्ठः । वैश्यात्तदनन्तरायां शूद्रायामुग्रः । ब्राह्मणादेकान्तरायां वैश्यायां निषादः । क्षत्रियादेकान्तरायां शूद्रायां दौष्मन्तः । ब्राह्मणाद्व्यन्तरायां शूद्रायां पारशवः ” इति ।

अत्र संज्ञाविकल्पे न विरोधः कार्यः ।

विष्णुः—“ समानवर्णासु पुत्राः समानवर्णा एव भवन्ति ।
अनुलोमास्तु मातृसवर्णाः ” ॥ ९१ ॥

वैश्याशूद्र्योस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ ॥
वैश्यात्तु करणः शूद्र्यां विन्नास्वेष विधिः स्मृतः ॥९२॥

क्षत्रियाद्वैश्यायां जातो माहिष्यः । शूद्रायामुग्रः । वैश्याच्छूद्रायां करणः ।

---

१ ग. °षु ब्राह्म° । २ ख. °म् । जातोऽम्बष्ठस्तु शुद्रायां निषादः पार्शवोऽ° । ३ ग. पार्षदोऽपि । ४ ख. °संज्ञा भ° । ५ क. घ. °स्य पर° । ६ ग. घ. °पारश° । ७ क. घ. °लोमाः । ब्रा° । ८ क. घ. °कल्पनविरोधः परिहार्यः ।

" सवर्णेभ्यः सवर्णासु " इत्यादिना य उक्तो विधिः स विन्नासु परिणीतासु स्मृतो मुनिभिः। अविन्नास्वपि जातानां क्षेत्रजादिपुत्राणां[1] वर्णत्वाभ्युपगमाद्विन्नास्विति शास्त्रविहितपुत्रोत्पत्तिप्रकारोपलक्षणार्थम्। यत एव तेषां ब्राह्मणत्वमस्ति अत एव—

" ब्राह्मणा ऋत्विजः" इत्यभिधार्य[2] " शाबलेयबाहलेयपुत्रिकापुत्रपरक्षेत्रसहोढकानीनानुजावरद्वि[3]प्रवरान्परिहाप्य[4] "

इति बौधायनः परक्षेत्रोत्पन्नानां पर्युदासमाह।

यत्तु देवलेनोक्तम्—" द्वितीयेन तु यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते।
अवैरीट[5] इति ख्यातः शूद्रधर्मा स जातितः " ॥

तथा—" व्रतहीनास्त्वसंस्कार्याः सवर्णास्वपि ये सुताः।
उत्पादिताः सवर्णेन व्रात्या इति बहिष्कृताः "

इति, तच्छास्त्रस्वीकृतक्षेत्रजकानीनसहोढगूढोत्पन्नपौनर्भवव्यतिरिक्त[6]नियोगव्यभिचारोत्पन्नपुत्रविषयम्। एते च मूर्धावसिक्तादयो न क्षत्रियादिभ्यो भिन्नाः। किं तु तत्तद्ब्राह्मणादिजनितोपाधिभेदान्मूर्धावसिक्तादिनामभेदभाजो भवन्ति। यदाह शङ्खः " ब्राह्मणेन क्षत्रियायामुत्पन्नः[7] क्षत्रिय एव भवति। क्षत्रियेण वैश्यायां वैश्य एव। वैश्येन शूद्रायां शूद्र एव " इति ॥ ९२ ॥

प्रतिलोमजानां नामान्याह—

ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतो वैश्याद्वैदेहक[8]स्तथा ॥
शूद्राज्जातस्तु चण्डालः[9] सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ ९३ ॥
क्षत्रिया मागधं वैश्याच्छूद्रात्क्षत्तारमेव च ॥
शूद्रादायोगवं वैश्या जनयामास वै सुतम् ॥ ९४ ॥

ब्राह्मण्यां क्षत्रियवैश्यशूद्रेभ्यो यथाक्रमं सूतवैदेहचण्डाला भवन्ति। एषां मध्ये चण्डालः सर्वधर्मबहिष्कृतः। सर्वेषां वर्णानां ये धर्मास्ते सर्वधर्माः, तेष्व[10]नधिकारी, न पुनः सर्वेषु धर्मेष्वनधिकारीत्यर्थः। यत आह देवलः—

" स्वजातिशोधनं सर्वप्रणामस्तितिक्षा व्यवहारशुद्धिरपरावमानं[11] स्वभृत्यपोषणं स्वकर्मानुष्ठानं प्रधानकर्मवर्जनमिति चण्डालधर्माः[12] "।

---

१ ग. °णां सव°। २ ग. °य गावलेयबा°। ३ ख. °रवद्वि°। ४ क. घ. °हास्येति। ५ क. घ. °वरेट। ६ ख. °रिक्तानि°। ७ क. घ. °मुत्पादितः क्ष°। ८ ग. ङ. °देहिक°। ९ ङ. चाण्डालः। १० क, घ. °ष्वधि°। ११ क. घ. °वसानं। १२ ख. °र्माः। प्र°।

(वर्णजातिविवेकप्रकरणम् ३)

ततश्च वर्णधर्मः प्रधानकर्म, स्वकर्म स्वकीयवृत्तिः। क्षत्रिया वैश्यान्मागधं जनयति, शूद्रात्क्षत्तारम्। वैश्या स्त्री शूद्रादायोगवम्। एताभिः संज्ञाभिः शास्त्रान्तरे संव्यवहारः। तत्र मनुः—

" सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठानां चिकित्सनम् ।
वैदेहकानां स्त्रीकार्यं मागधानां वणिक्पथः ॥
मत्स्यघातो निषादानांमायोगव्यस्यं लक्षणम् । "

तथा—" ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा देहत्यागोऽनुपस्कृतेः ।
स्त्रीबालाभ्यवपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकारणम् " ॥

उपस्कारो मूल्यग्रहणम्। अभ्यवपत्तिरनुग्रहः ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

माहिष्येण करण्यां च रथकारः प्रजायते ॥

उक्तो माहिष्यः। वैश्याच्छूद्रायामुत्पन्ना करणी। तस्यां माहिष्योत्पन्नो रथकारो भवति। वैदिककर्माधिकारित्वादस्य संकीर्णयोनीनां मध्ये पृथगभिधानम्।

तथा च शङ्खः—

" क्षत्रियवैश्यानुलोमानन्तरोत्पन्नो रथकारस्तस्येज्यादानोपनयनसंस्कारक्रियाः। [+अश्वप्रतिष्ठारथसूत्रवास्तुविद्याध्ययनवृत्तिता च " इति ॥]

असत्सन्तस्तु विज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाः ॥९५ ॥

हीनवर्णेनोत्कृष्टवर्णायां जनिताः प्रतिलोमजाः। उत्तमवर्णेन हीनवर्णायां परिणीतायामुत्पन्ना अनुलोमजाः। तत्र प्रतिलोमजा असन्तोऽसाधवः, वर्णबाह्या इत्यर्थः। अनुलोमजास्तु सन्तः साधवः, मातृसमानवर्णत्वात्क्षत्रियादिधर्माधिकारिणो भवन्ति ॥ ९५ ॥

जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः सप्तमे पञ्चमेऽपि वा ॥

युगं जायापत्योर्युग्मम्। तत्र सप्तमे पञ्चमेऽपि वा पितृसमानवर्णभावो ज्ञेयः। एतच्चानुलोमजस्त्रीविषयम्। तस्यां भार्यात्वसंभवात्, न तु प्रतिलोमजाविषयम्।

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके न विद्यते ।

---

१ क. घ. स्वकी° । २ ग. °त्तिः । प्रधानकर्मोत्कृष्टजातिवृत्तिः । क्ष° । ३ क. घ. वैश्यस्त्री तु शू° । ४ ख. °नादायो° । ५ क. घ. °स्य का° । ६ ग. °स्कृतः । स्त्री° । ७ क. ग. घ. मूल्यग्र° । ८ ख. °मानुलोमान° । ९ क. घ. °वृत्ता च । १० ग. वा । व्यत्यये कर्मणा साम्यं पूर्ववच्चोत्तराधरम्। वर्णजातिविवेकप्रकरणम् । यु° ।

तस्या वर्णबाह्यत्वेनाजायात्वात्[1] । गुणापेक्षो विकल्प उदाहरणम् । उत्तमवर्णेन हीनवर्णायामुत्पन्ना सा(या) स्त्री सोत्तमवर्णादनिषिद्धमार्गेण स्त्रियं जनयति । साऽप्येवं साऽप्येवामिति सप्तमे स्त्रीपुंसयुगले जातमपत्यं समानवर्णं पित्रा भवति[2] ॥

व्यत्यये कर्मणां साम्यम्

ब्राह्मणक्षत्रियादीनां यानि[3] वृत्तिरूपाणि कर्माणि तेषां व्यत्यये व्यतिक्रमे यथा ब्राह्मणस्य क्षत्रियवृत्तिं वैश्यवृत्तिं वोपजीवतो जाताः पुत्रपौत्रादयो यदि तामेव वृत्तिमुपजीवन्ति तदा सप्तमे पञ्चमे वा जातमपत्यमुपजीव्यमानसंबन्धिवर्णात्मकं भवति ॥

पूर्ववेच्चोत्तराधरम् ॥ ९६ ॥

इति वर्णजातिविवेकप्रकरणम् ।

पूर्ववद्वर्णसंकरवद्वृत्तिसंकरस्याप्युत्तराधरं वेदितव्यम् । भावप्रधानोऽयं निर्देशः । ततश्चोत्तरत्वमधरत्वं वा वेदितव्यमित्यर्थः । आनुलोम्येन वृत्तिसंकरस्योत्तरत्वम् । यथाऽऽह वसिष्ठः—

"आजीवन्तः स्वधर्मेणानन्तरां पापीयसीं वृत्तिमातिष्ठेरन्" इति ।

वृत्तिसंकरे प्रातिलोम्यमधरम् । यथा—वैश्यस्य क्षत्रवृत्त्युपजीवनं क्षत्रियस्य ब्राह्मणवृत्त्युपजीवनम् । अत एव "वृत्तिमातिष्ठेरन्" इत्यनुवृत्तौ वसिष्ठः—"न तु कदाचिज्ज्यायसी" इति ॥ ९६ ॥

[इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीमूतवाहनान्वयप्रसूतश्रीमदपरादित्यदेवविरचिते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनिबन्धे वर्णजातिविवेकप्रकरणम् ॥ ३ ॥]

अथ सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृतौ

[गृहस्थधर्मप्रकरणम् ।] (४)

सभार्यस्य गृहस्थस्य धर्मेष्वधिकार इति भार्यापरिग्रहं सप्रसङ्गमभिधायाधुना गृहस्थधर्मानाह—

---

१ ख. ग. °त्वेन जा° । २ क. घ. वर्धयति । ३ ख. °नि निवृ° । ४ क. घ. °नवृत्तिसंबन्धव° । ५ ङ. °वच्चाधरोत्तरम् । ६ क. घ. °धरत्वं वे° । ७ क. ख. घ. °ष्ठः । अजी° । ८ क. घ. °कटे प्रा° । ९ क. घ. °त्तौ न ।

(गृहस्थधर्मप्रकरणम् ४)

कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ॥
दायकालाहृते वाऽपि श्रौतं वैतानिकाग्निषु ॥ ९७ ॥

स्मार्तं गृह्योक्तं कर्म वैवाहिके विवाहसंस्कृतेऽग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं नित्यम् । गृही गृहवान् । गृहशब्दोऽयं भार्यामाचष्टे, न शालाम् । " विवाहाग्नौ " इति वदन्विवाहकर्मणाऽग्नौ कोऽप्यतिशयो गृह्यकर्मानुकूलो जायत इति दर्शयति । न ह्यन्यथा विवाहाग्नौ कर्मसंपत्ति[3]र्भवति । अग्नेः प्रतिक्षणं प्रध्वंसितत्वा(सित्वा)त् । विवाहसंस्कारस्य स्थायितया तद्विशिष्टो विवाहाग्निर्भवति स्थायी । ततश्च नष्टोऽसौ वैवाहिककर्मणोत्पाद्य इति सूचितं भवति । तत्र विवाहसंस्कारकारणान्याह कात्यायनः—

" विवाहाग्निं सभार्यश्चेत्सीमामुल्लङ्घ्य गच्छति ।
होम[4]कालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यते ॥
अरण्योः क्षयनाशाग्निदाहेष्वग्निं समाहितः ।
पालयेदुपशान्तेऽस्मिन्पुनराधानमिष्यते " ॥

मरीचिः—" दूरस्थे[5]ऽपि यदा[6]ऽकस्माद्धोमलोपः प्रजायते ।
कर्तव्यं पुनराधानं प्रायश्चित्तं न विद्यते " ॥

प्रवसति[7] यजमाने समारूढा[8]ग्निविषयमेतत् ।

बौधायनः—

" अमेध्यो[9]भ्याधाने समारोप्य निर्मथित्वा[10] पवमानेष्टिः " ।

वैतानाग्निविषयमेतत् ।

" विवाहाग्निश्चेदरणिमांस्तथा पूर्ववन्निर्मथ्य तदा पवमानेष्टि[11]र्देवताभ्यश्च[12]रून्पूर्णाहुतीर्वा कुर्यात् । अनरणिश्चेल्लौकिकमग्निमानीय चरुप्रवृत्तिं कुर्यात् " ॥

" अचोदितेन पाकेन कृतेनोद्धरणेन वा ।
लौकिकोऽग्निः स विज्ञेयः पुनराधानमर्हति ॥
दायविभागकालाहृते चाग्नौ गृह्यं[13] कर्म कुर्वीत " ॥

दायः पितृधनम् । आहृत आहितः । श्रौतमग्निहोत्रादिकर्म वैतानिकेषु गार्हपत्यादिष्वग्निषु कुर्वीत । एतच्च कल्पसूत्रगृह्यशास्त्रेभ्यः प्राप्तमेवानूद्यते, धर्मशास्त्रपुराणविहितानां ग्रहयज्ञादिकर्मणां वैवाहिकश्रौताग्नि[14]संबन्धनिवृत्त्यर्थम् ।

१ क. ख. घ. °कादिषु । २ क. घ. °ग्नौ कर्म° । ३ ग. संप्रतिप° । ४ ख. ग. होमः का° । ५ क. ग. घ. °रस्थोऽपि । ६ ख. यथाऽक° । ७ क. °वासिते य° । ८ क. °मानरू° । ९ ग. °ध्याद्याधा° । १० क. ग. °त्वा पाव° । ११ क. ख °ष्टिदेव° । १२ क. ग. घ. °श्चरुः पूर्णा° । १३ क. घ. गृही कु° । १४ क. घ. °ग्निनि° ।

कात्यायनः—" निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यर्त्विजं तथा ।
प्रवसेत्कार्यवान्विप्रो वृथैव न चिरं कचित्[1] ॥
मनसा नैत्यकं कर्म प्रवसन्नप्यतन्द्रितः ।
उपविश्य शुचिः सर्वं यथाकालमुपाचरेत् " इति ॥

हारीतः—" नाग्निवेल[2]योः प्रवसेत्पर्वसु च " । अग्निवेलयोरग्निहोत्रवेलयोरित्यर्थः । मार्यौ[3]युकादिमधिकृत्य लौगाक्षिः—" सायमाहुतिं हुँ[4]त्वा तदैव प्रातराहुतिं जुहुयात् " ।

मैत्रायणीयपरिशिष्टम्—

" ऋषयो ह स्म प्रायो[5]युका आसंस्तेऽग्निहोत्रेणातप्यंस्ते समस्तहोमानपश्यन्नथो द्विरात्रार्यं[6] त्रिरात्राय षड्रात्रायाष्टरात्रायार्धमासायाग्निहोत्रमाजुहुवुः । तस्माद्यायावर आमया[7]व्यार्तो वाऽर्धमासायाग्निहोत्रं जुहुयात् । पक्षादौ[8] पर्वणोऽन्ते च सायं च प्रातरेव च चतुर्दश चतुर्गृहीतानि सकृदुन्नयनमेका समित्सकृ[9]द्धोमः सकृत्पाणिमार्जनमित्येवं प्रातः " ।

अस्यार्थः—ऋषयः प्रायं[10]युकाः प्रवासशीला अग्निहोत्रेण स्वकाले क्रियमाणेन हेतुना[11]ऽर्तो[12](त)प्यन्नापद्धर्म[13]मपेक्षन्त ते समस्तहोमा[14]नेकदै[15]व प्रयोज्यानपश्यन् । तत्र पक्षान्त्यद्विरात्रे त्रिरात्रे षड्रात्रेऽष्टरात्रे पक्षेऽर्धमासकाले ये होमास्तान्सकृदेव जुहुवुः । तस्मादन्योऽपि प्रवासी व्या[16]ध्या[17]र्तो वाऽर्धमासहोमं कुर्यात् । तस्य प्रयोगः—पक्षादौ यजनीयेऽहनि सायं चतुर्दश चतुर्गृहीतानि सकृदुन्नयति । उपलक्षणार्थं चैतत् । यथाऽऽगामिनः पक्षस्यान्ते यथापार्वणमौ[18]पर्वसथ्यमहस्ततः पूर्व[19]सायंकालहो[20]मोऽन्तिमेन सायंहोमेन व्याप्तो भवति । तथा चतुर्गृहीतसंख्यं[21] संपादयेत् । एवमौ[22]पर्वसथ्यस्याह्नः प्रातःकालस्य होमव्याप्तिसंपादिका चतुर्गृहीतसंख्या प्रातर्होमसम[23]ये कार्या । प्रायेण चतुर्दशसंख्या तथा भवतीति तद्ग्रहे[24]णं कदाचित्तु त्रयोदशसंख्या पञ्चदशसंख्या वा यथा स्यादित्युपलक्षणम् ।

मार्यौ[25]युकमधिकृत्य श्रुतिः—"यावतीर्वाऽऽहुतीर्होष्यन्त्स्यात्तावन्ति चतुर्गृहीतानि सकृदुन्नयेत् " ॥ ९७ ॥

---

१ क. °त् । हारीतः । म° । २ ख. °योः प्राव° । ३ क. घ. °यायूका° । ४ क. घ. कृत्वा । ५ क. घ. °यायूका । ६ क. घ. °य ष° । ७ ख. °यान्य(व्य)तोवारमा° । ८ क. घ. °दौ पार्वणान्ते । ९ ख. °कृत्पा° । १० क. घ. °यायूकाः । ११ ग. °नाऽप्यनाप° । १२ क. °तावन्ना° । १३ क. °मपेक्षन्ते स° । १४ ग. °मानने° । १५ क. ख. °व प्रायो° । १६ क. व्याध्यन्तो । १७ख. °ध्यान्तो वाऽ° । १८ ख. ग. °पस° । १९ ग. °पूर्वे सायंकालहोमातिक्रमेण सायंहोमे° । २० क. °होमेन । घ. °होमान्तिमेन व्या° । २१ क. घ. °संख्यां सं° । २२ क. ख. ग. °पस° । २३ ख. घ. समासे का° । २४ क. घ. °हणे क° । २५ घ. °यायूक° ।

(गृहस्थधर्मप्रकरणम् ४)

शरीरचिन्तां निर्वर्त्य कृतशौचविधिर्द्विजः ॥
प्रातःसंध्यामुपासीत दन्तधावनपूर्विकाम् ॥ ९८ ॥

शरीरचिन्तां शरीरस्य सामयत्वनिरामयत्वविषयां चिन्तां निर्वर्त्य कृतशौचक्रियो द्विजातिर्गृही प्रातःसंध्यां दन्तधावनपूर्विकामुपासीत । दन्तानां धावनं शोधनं तत्पूर्वं यस्याः सा दन्तधावनपूर्विका । अत्र ब्रह्मचारिणो विहिता संध्या गृहस्थं प्रत्यपि सा प्राप्ता । " उत्तरेषां चैतदविरोधि " इति ब्रह्मचारिधर्मातिदेशाद्गौतमवाक्यात् । तस्या दन्तधावनपूर्वकत्वमनेन विधीयते ।

शङ्खः—" ब्राह्मे मुहूर्ते तूत्थाय मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यात् " ।

ब्रह्माण्डपुराणे—" प्रतिश्रयाद्दक्षिणपश्चिमेन क्षिप्रं गत्वा क्षेप[1]मात्रं शरस्य ।
कुर्यात्पुरीषं तु शिरोऽवगुण्ठ्य न तु स्पृशेज्जातु शिरः करेण " ॥

अङ्गिराः—" कृत्वा यज्ञोपवीतं तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम् ।
विण्मूत्रं तु गृही कुर्याद्यद्वा कर्णे समाहितः ॥
उत्थाय पश्चिमे यामे रात्रेराचम्य चोदकम् ।
अन्तर्धाय तृणैर्भूमिं शिरः प्रावृत्य वाससा ॥
वाचं नियम्य यत्नेन निष्ठीवोच्छ्वास[2]वर्जितः ।
कुर्यान्मूत्रपुरीषं तु शुचौ देशे समाहितः " ॥

दक्षः—" उषःकाले तु संप्राप्ते शौचं कुर्याद्यथार्थवत् ।
ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् " ॥

वृद्ध[3]पराशरः—" मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम् " ॥

कात्यायनः—" उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
परिजप्य च मन्त्रेण भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥
आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजापशु[4]वसूनि च ।
ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वं मे देहि वनस्पते " इति ॥

मार्कण्डेयः—" प्रक्षाल्य भक्षयेत्पूर्वं प्रक्षाल्यैव च संत्यजेत् ।
उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा कषा[5]यतिक्तकण्टकम् ॥
कनिष्ठाग्रसमस्थौल्यं[6] सुकूर्चं द्वादशाङ्गुलम् ।
प्रातर्भुक्त्वा च यतवाग्भक्षयेद्दन्तधावनम् " ॥

---

१ ख. °पणमा° । २ क. घ. °नष्ठीवनोच्छ्वा° । ३ क. घ. °द्धशातातपः । मु° । ४ क. घ. नो ।
५ घ. °षायं त्यक्त° । ६ क. ग. °ल्यं सकू° ।

गर्गः—" दशाङ्गुलं तु विप्राणां क्षत्रियाणां नवाङ्गुलम् ।
अष्टाङ्गुलं तु वैश्यानां शूद्राणां सप्तसंमितम् ॥
चतुरङ्गुलमात्रं तु नारीणां नात्र संशयः ।
प्राङ्मुखस्य धृतिः सौख्यं शरीरारोग्यमेव च ॥
दक्षिणेन तथा कुष्ठं पश्चिमेन पराजयः ।
उत्तरेण गवां नाशः स्त्रीणां परिजनस्य च " ॥

विष्णुः—

" न पालाशं दन्तधावनमद्यान्न चैव श्लेष्मातकारिष्टविभीतकधवधन्वनजम् । न कोविदारशमीपीलुपिप्पलेङ्गुदगुग्गुलुजम् । न बन्धूकनिर्गुण्ठीशिग्रुबिल्वकतिन्दुकजम् । न पारिभद्रवाल्मीकमोचक्यशल्मलीशणजम् । न मधुरं नाम्लं नोर्ध्वशुष्कम् । न सुशिरं न पूतिगन्धि न पिच्छिलम् " ।

मोचक्यं कदलीजमित्यर्थः ।

व्यासः—" प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्यां दन्तधावनम् ।
पर्णैरन्यत्र काष्ठैस्तु जिह्वोल्लेखैस्तृणैश्च वा ॥
कण्टकिक्षीरवृक्षोत्थं द्वादशाङ्गुलसंमितम् ।
कनिष्ठिकाग्रवत्स्थूलं पर्वार्धकृतकूर्चकम् ॥
दन्तधावनमुद्दिष्टं जिह्वोल्लेखनिका तथा ।
शुद्ध्यर्थं प्रातरुत्थाय भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥
श्राद्धे यज्ञे च नियमान्नाद्यात्प्रोषितभर्तृका " ॥

श्राद्धकर्तुर्निषेधोऽयं न भोक्तुः ।

" अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तिथौ ।
अपां द्वादशगण्डूषैर्विदध्याद्दन्तधावनम् " ॥

पुराणम्—" प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु चतुर्दश्यष्टमीषु च ।
नवम्यां भानुवारे च दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् " ॥

यमः—" चतुर्दश्यष्टमी दर्शः पूर्णिमा संक्रमो रवेः ।
क्षुरस्त्रीतैलमांसानि दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् " ॥

उशना—" न दन्तकाष्ठं पाटयेन्नाङ्गुलीभिर्दन्तान्प्रक्षालयेत् " ।

स्मृत्यन्तरे—" पालाशं काकुभं दार्भं नैवाद्याद्दन्तधावनम् ।
अद्याच्चेन्निष्कृतिं तस्य वच्मि गामवलोकयेत् " ॥

---

१ ख. द्रकाल्मी° । २ ग. °चकाशल्म° । ३ ख. घ. न प्रति° । ४ ख. घ. °म् । पूर्णै° ।

कात्यायनः—" यथाऽहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादतन्द्रितः ।
दन्तान्प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे वै तदमन्त्रवत् " ॥

अमन्त्रवदिति मन्त्रविस्तरनिषेधपरम् । यतोऽयमेवाऽऽह—

" अल्पत्वाद्धोमकालस्य बहुत्वात्स्नानकर्मणः ।
प्रातः संक्षेपतः स्नानं होमलोपो विगर्हितः ॥
अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः ।
स्रवत्येष दिवा रात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम् ॥
प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् " ॥

विष्णुः—" य इच्छेद्विपुलान्भोगांश्चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् ।
प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ " ॥

यमः—" प्रातःस्नायी च सततं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ।
देवान्पितॄन्समभ्यर्च्य सर्वपापैः प्रमुच्यते " ॥ ९८ ॥

हुत्वाऽग्नीन्सूर्यदै(दे)वत्याञ्जपेन्मन्त्रान्समाहितः ॥

श्रौतस्मार्ताग्निहवनं स्वशाखानुसारेणानुष्ठाय स्वशाखाधीतान्[3]सूर्यदै(दे)वत्यान्मन्त्रान्समाहित एकाग्रमना जपेत् ।

नृसिंहपुराणे—" पूर्वां संध्यां सनक्षत्रामुपक्रम्य यथाविधि ।
सावित्रीमभ्यसेत्तावद्यावदादित्यदर्शनम् ॥
तत आवसथं प्राप्य होमं कुर्यात्सदा बुधः ।
संध्याकर्मा[4]वसाने तु स्वयं होमो विधीयते ॥
स्वयंहोमफलं यत्स्यात्तदन्येन न लभ्यते ।
ऋत्विक्पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः ॥
एतैरेव हुतं यत्स्यात्तद्धुतं स्वयमेव तु " ।

विट्पतिर्जामाता । श्रौते त्वाधानर्त्विजां मध्य एकोऽन्तेवासी वा जुहुयात् । यथाऽऽहाऽऽश्वलायनः—

" स्वयं पर्वणि वा जुहुयात् । ऋत्विजामे[5]क इतरं कालमन्तेवासी वा " ।

मनुः—" नैव कन्या न युवतिर्नाल्पविद्यो न बालिशः ।
होता स्यादग्निहोत्रस्य नाऽऽर्तो नासंस्कृतस्तथा " ॥

यत्तु शौनकवचनम्—

१ ग. °त्रकम् । अ° । २ क. ग. °स्नानेन शुध्यति । प्रा° । ३ ख. °धीनान्सू° । ४ क. घ. °भो न विद्यते । स्व° । ५ ख. नैकक° ।

" पाणिग्रहणादि गृह्यं परिचरेत्स्वयं पत्न्यपि वा पुत्रः कुमार्यन्तेवासी वा, "

तद्वैतानविषयेण मानवेनं न विरुध्यते । गृह्यविषयत्वात्तस्य । एवमनाम्ना-(माम्ना)तदक्षिणानि ऋत्विजैव कार्याणि । अनाम्नातदक्षिणानि स्वयमापदृत्विजा ।

कात्यायनः—" असमक्षं तु दंपत्योर्होतव्यं नर्त्विगादिनाँ ।
भवेदप्यसमक्षं तु तयोर्हुतमनर्थकम् " ॥

वराहपुराणे—" उदयान्निःसृतं सूर्यं यस्तु भक्त्या नरो द्विजः ।
दध्यक्षताञ्जलीभिस्तु तिसृभिः पूजयेच्छुचिः ॥
तस्य भावप्रसन्नस्य ह्यशुभं यत्समार्जितम् ।
तत्क्षणादेव निर्दग्धं भस्मी भवति तस्य तत् " ॥

दक्षः—" देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमण्डलँदर्शनम् ।
देवकार्यस्य सर्वस्य पूर्वाह्णस्तु विधीयते " ॥

विष्णुपुराणम्—" स्वाचारांश्च ततः कुर्यात्पुमान्केशप्रसाधनम् ।
आदर्शाञ्जनमङ्गल्यदूर्वाद्यालभनानि च " ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—" स्वमात्मानं घृते पश्येद्यदीच्छेच्चिरजीवितम् ।

कात्यायनः—"पापिष्ठं दुर्भगं मत्तं नग्नमुत्कृत्तनासिकम् ॥
प्रातरुत्थाय यः पश्येत्तत्कलेरुपलक्षणम् ।
श्रोत्रियं सुभगं गां च ह्यग्निमग्निचितं तथा ॥
प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्भ्यः स प्रमुच्यते " ॥

वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च ॥ ९९ ॥

वेदार्थानधिगच्छेदिति साध्यस्य निर्देशः । शास्त्राणि विविधानीति साधनस्य । शास्त्राण्यधिगच्छेद्वेदार्थानधिगन्तुमिति वाक्यार्थो भवति । एवं च वेदार्थाधिगमोपायभूतानामेव निगमनिरुक्तव्याकरणमीमांसादीनां शास्त्राणां परिग्रहो न बौद्धशास्त्रादीनाम् । अत एव तदधिगममुपपातकत्वेन वक्ष्यति । स्मृत्यर्थो वेदार्थशब्देनैव गृहीतः । वेदार्थानुष्ठानत्वात्तदधिगमस्य वेदादिधारणमर्थसिद्धम् । अत एवोपपातकवर्गे " अधीतस्य च नाशनम् " इति वक्ष्यति ।

दक्षः—" वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ।
तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा " ॥

---

१ क. ख. घ. °येन मा° । २ क. घ. °न वि° । ३ क. घ. °वचस्त्वात° । ४ क. अनाम्नातदक्षिणानि स्व° । घ. अम्नातदक्षिणानि स्व° । ५ क. ख. °णा स्व° । ६ क. घ. °ना । द्वयोरप्यसमक्षे तु भवेद्धुत° । ७ घ. °लवीक्षणम् । ८ ख. ग. °चारश्च । ९ ख. °सादन° । १० क. °नमाङ्ग° । ११ क. ग. घ. °त्यर्थश्च वे° ।

अत एव मनुः—

" बुद्धिवृद्धिकराण्याशु धन्यानि च हितानि च ।
नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान् ॥
वेदस्य पारं गत्वा तु भूयो भूयस्तमभ्यसेत् ।
शास्त्रं च विमलं कुर्यान्न चाधीत्य त्यजेत्पुनः " ॥

निगमाः पदार्थनिर्णयहेतवो निघण्टुप्रभृतयः ॥ ९९ ॥

उपेयादीश्वरं चैव योगक्षेमार्थसिद्धये ॥

योगोऽपेक्षितलाभः, क्षेमस्तद्रक्षणम् । योगक्षेमार्थसिद्ध्यर्थमीश्वरं तत्प्रयोजनसंपादनसमर्थमुपेयादुपगच्छेत् ।

गौतमः—" योगक्षेमार्थमीश्वरमभिगच्छेन्नान्यमन्यत्र देवगुरुधार्मिकेभ्यः " ।

मनुः—" दैवतान्यधिगच्छेत्तु धार्मिकांश्च द्विजोत्तमान् ।
ईश्वरं चैव रक्षार्थं गुरूनेव च पर्वसु " ॥

स्नात्वा देवान्पितॄंश्चैव तर्पयेदर्चयेत्तथा ॥ १०० ॥

मध्यंदिने यथाविधि स्नात्वा यथाविधि देवान्पितॄंस्तर्पयेत् । चकारादृषीन्मनुष्यांश्च । तथा देवादीनर्चयेत्पूजयेत् ।

शङ्खः—" नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।
क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोढा स्नानं प्रकीर्तितम् ॥
अस्नातस्तु पुमान्नार्हो जप्याग्निहवनादिषु ।
प्रातःस्नानं तदर्थं तु नित्यस्नानं प्रकीर्तितम् ॥
चण्डालशववयूपादि स्पृष्ट्वाऽस्नातां रजस्वलाम् ।
स्नानार्हस्तु यतः स्नाति स्नानं नैमित्तिकं हि तत् ॥
पुष्प(ष्य)स्नानादिकं यत्तु दैवज्ञविधिचोदितम् ।
तद्धि काम्यं समुद्दिष्टं नाकामस्तत्प्रयोजयेत् ॥
जप्तुकामः पवित्राणि अर्चिष्यन्देवताः पितॄन् ।
स्नानं समाचरेद्यस्तु(त्तु) क्रियाङ्गं तत्प्रकीर्तितम् ॥
मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम् ।
मलापकर्षणार्था तु प्रवृत्तिस्तस्य नान्यथा ॥

---

१ क. ख. धान्यानि । २ क. घ. °न् । दक्षः । वे° । ३ क. घ. °श्वरमुक्तप्रयोजनस° । ४ क. घ. °रं दैव° । ५ क. घ. °ष्ठं पौर्णस्ना° । ६ ग. °वधूमादि । ७ क. दृष्ट्वा ।

सरःसु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।
क्रियास्नानं समुद्दिष्टं स्नानं तत्र क्रिया मता " ॥

स्नानमेतत् । क्रिया कार्यतया विहितेत्यर्थः[1] ।

" तत्र काम्यं तु कर्तव्यं यथावद्विधिचोदितम् ।
नित्यं नैमित्तिकं चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ॥
तीर्थाभावे तु कर्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः ।
स्नातस्य वह्नितप्तेन तथैव परवारिणा ॥
शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नानफलं लभेत्[2] ।
अद्भिर्गात्राणि शुध्यन्ति तीर्थस्नानाद्भवेत्फलम् ॥
सरःसु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।
स्नानमेव क्रिया यस्मात्स्नानं पुण्यतमं स्मृतम् " ॥

दक्षः—" चतुर्थे तु तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् ।
तिलपुष्पकुशादीनि स्नानं वा कृत्रिमे जले ॥
मृत्तिका सप्त न ग्राह्या वल्मीके मूषिकास्थले ।
अन्तर्जले श्मशाने च वृक्षमूले सुरालये ॥
परस्नानावशिष्टा च श्रेयस्कामैः सदा बुधैः " ॥

अष्टधा विभक्तस्याह्नश्चतुर्थभागे मृदाहरणं कुर्यादित्यर्थः ।

शातातपः—" शुचौ देशे तु संग्राह्या शर्कराश्मादिवर्जिता ।
रक्ता गौरी तथा श्वेता मृत्तिका त्रिविधा स्मृता " ॥

योगयाज्ञवल्क्यः—" शृणुष्व वक्ष्यते स्नानं सर्वपापप्रणाशनम् ।
मृत्तिकां गोमयं दर्भान्पुष्पाणि सुरभीणि च ॥
आहरेद्यावदर्थानि स्नानार्थं प्रयतः शुचिः ।
गत्वोदकान्तं विधिवत्स्थापयेत्तु पृथक्क्षितौ ॥
त्रिधा कृत्वा मृदं तां तु गोमयं तु विचक्षणः ।
अधमोत्तममध्यानामङ्गानां क्षालनं तु तैः ॥
भागैः पृथक्पृथक्कुर्यात्क्षालने मृदसंकरः " ।

दक्षः—" मलापकर्षणं पार्श्वे मन्त्रतस्तु जले स्मृतम् ।
संध्यास्नानं तूभयतः स्नानदेशाः प्रकीर्तिताः " ॥

पार्श्वे तटे ।

१ क. °र्थः । °तीर्थाभावे तु । २ क. भवेत् ।

(गृहस्थधर्मप्रकरणम् ४)

शौनकः—" नदीतीरे शुचौ देशे आहरेन्मृत्तिकां कुशान् ।
प्रयतो मृदमादाय दूर्वापामार्गगोमयान् ॥
एकदेशे ततः कुर्यान्मृदा स्नानं ततः परम् " ॥

वसिष्ठः—" मृदैकया शिरः क्षाल्यं द्वाभ्यां नाभेस्तथोपरि ।
अधश्च तिसृभिः कायः षड्भिः पादौ तथैव च ।
क्षालयेत्सर्वकायं तु द्विराचम्य यथाविधि " ॥

शौनकः—" गायत्र्याऽऽदित्या अव हि ख्याताती देवा इति मृदमभिमन्त्रयेत् " ।

गायत्र्या ऋष्यादि प्रसिद्धम् । आदित्या अत्र हि ख्यातेति त्रित ऋषिः । आदित्या देवता । जगती छन्दः ।

"आदित्या अव हि ख्याताधि कूलादिव स्पशः । सुतीर्थमर्वतो यथाऽनु नो नेषथा सुगमनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः " ।

अतो देवा इति मेधातिथिॠषिः । विष्णुर्देवता । गायत्री छन्दः ।
" अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्वि चक्रमे । पृथिव्याः सप्त धामभिः " ।

ततः–'यत इन्द्र' 'स्वस्तिदा विशस्पतिः' 'वि रक्षो वि मृधः' 'इदं सु मे जनितः' इति मृदं प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं क्षिपेत्पूर्वादिक्रमेण । ततो यत इन्द्रेति भर्ग ऋषिः । इन्द्रो देवता । बृहती छन्दः ।

" यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं कृधि ।
मघवञ्छग्धि तव तन्न ऊतिभिर्वि द्विषो वि मृधो जहि " ॥

स्वस्तिदा विशसो भारद्वाजऋषिः । इन्द्रो देवता । अनुष्टुप्छन्दः ।

" स्वस्तिदा विशस्पतिर्वृत्रहा विमृधो वशी ।
वृषेन्द्रः पुर एतु नः सोमपा अभयंकरः " ॥
" वि रक्षो वि मृधो जहि वि वृत्रस्य हनू रुज ।
वि मन्युमिन्द्र वृत्रहन्नमित्रस्याभिदासतः " ॥

इदं सु मे विमद ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप्छन्दः ।

" इदं सु मे जरितरा चिकिद्धि प्रतीपं शापं नद्यो वहन्ति ।
लोपाशः सिंहं प्रत्यञ्चमत्साः क्रोष्टा वराहं निरतक्त कक्षात् "॥

वसिष्ठः—" ततः संमार्जनं कुर्यान्मृदा पूर्वं तु मन्त्रवत् ।
अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुंधरा ॥
उद्धृताऽसि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ।

---

१ क. ग. घ. °न्मृदः स्ना° । २ क. घ. °ति । अत्रिऋ° । ३ ग. °ता गायत्री छ° ।

मृत्तिके त्वां च गृह्णामि[1] प्रजया च धनेन च ॥
मृत्तिके ब्रह्मदत्ताऽसि काश्यपेनाभिमन्त्रिता ।
मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ॥
मृत्तिके देहि मे पुष्टिं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् " ।

अश्वक्रान्त इत्यादीनां यज्वक ऋषिः । मृत्तिका देवता । अनुष्टुप्छन्दः ।

" पुनश्च गोमयेनैवमग्रमग्रमिति ब्रुवन् ।
अग्रमग्रं चरन्तीनामोषधीनां वने[2] वने ॥
तासामृषभपत्नीनां पवित्रं कायशोधनम् ।
त्वं मे रोगांश्च शोकांश्च पापं च नुद गोमय " ॥

अग्रमग्रमिति विश्वामित्र ऋषिः । गोमयो देवता । अनुष्टुप्छन्दः ।

" काण्डात्काण्डादिति द्वाभ्यामङ्गमङ्गमुपस्पृशेत् " ।

दूर्वयेति शेषः ।

" काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती परुषः परुषः परि ।
एवा नो दूर्वे प्र तनु सहस्रेण शतेन च ॥
या शतेन प्रतनोषि सहस्रेण विरोहसि ।
तस्यास्ते देवीष्टके विधेम हविषा वयम् " इति ॥

अग्निर्ऋषिः । दूर्वा देवता । अनुष्टुप्छन्दः ।

तथा—" अपाछमयकिल्बिषमपकृत्यमपोरपः(?) ।
अपामार्ग त्वमस्माकमप दुःस्वप्न्यं(प्रियं)सुव "

इति च सिन्धुद्वीपदृष्टयाऽपामार्गदेवतयाऽनुष्टुभा मार्गेणाङ्गमङ्गमुपस्पृशेत् ।

शौनकः—" अथ हिरण्यशृङ्गयाऽऽपो देवीरप्स्वन्तरित्यप उपस्थाय सुमित्रा न इत्यपः स्पृष्ट्वा दुर्मित्रा इति बहिः क्षिपेत् " ।

हिरण्यशृङ्गयेति दीर्घतपा ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप्छन्दः । आपो देवीरुपहय[3] इति मेधातिथिर्ऋषिः । आपो गायत्री । अप्स्वन्तरिति शुनःशेपः, सुमित्रा न इति दुर्मित्रा इति च वामदेवः, आपो देवताः । यजुषी छन्दः ।

ततः—" इन्द्रशुद्धादयश्चापः प्रविश्य मनसा जपेत् ।
तत्रैव गायेत्सामानि अपि वा व्याहृतीर्जपेत् ॥
शिवेन मेति(मा) जपित्वेदमाप इत्यप आप्लवेत् " ।

---

१ घ. °मि पूजया शोध° । २ क. ग. घ. रसं । ३ ख. ग. °वीरप्स्वन्त इ° ।

आपो अस्मानिति शेषः।

" या सूर्य इति समापयेत्। ' तरत्समन्दी ' ' समुद्रज्येष्ठा ' इति सूक्ताभ्यां
यत्किंचेदमिमं मे गङ्ग इति पावनम् "।

कुशैरिति शेषः । तत्र—" एतो न्विन्द्रम् " इति ऋचस्तिरश्चीनाङ्गिरस इन्द्रोऽनुष्टुप्। शिवेन मा चक्षुषेत्यग्निः। आपो जगती। इदमाप इत्यम्बरीषः सिन्धुद्वीप आपोऽनुष्टुप्। आपो अस्मानिति वामदेव आपस्त्रिष्टुप्। याः सूर्यो रश्मिभिर्वसिष्ठ आपस्त्रिष्टुप्। [*तरत्समन्दीरिति गायत्री। समुद्रज्येष्ठा इति चतुर्ऋचं सूक्तम्। वसिष्ठ आपस्त्रिष्टुप्।] यत्किंचेदमिति वसिष्ठो वरुणस्त्रिष्टुप्। इमं मे गङ्ग इति सिन्धुक्षित्प्रैयमेधो नद्यो जगती। ततः—

" स्नात्वाऽऽचान्तो वारिमध्ये त्रिः पठेदघमर्षणम्। "

" ऋतं च " इति तृचा(चेना)घमर्षणम्। अस्या अघमर्षण ऋषिः। भाववृत्तम्। अनुष्टुप्।

चतुर्विंशतिमतात्—" स्नानादनन्तरं तावत्तर्पयेत्पितृदेवताः।
उत्तीर्य पीडयेद्वस्त्रं संध्याकर्म ततः परम् "॥

पुराणात्— " नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते।
तर्पणं[1] तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन प्रकीर्तितम् "॥

कार्ष्णाजिनिः–" नाभिमात्रे[2] जले स्थित्वा चिन्तयेद्गतमानसः "॥

तर्पयेच्चेति शेषः।

नृसिंहपुराणम्—" पित्रार्षि[3](तृषि)गणदेवादीनद्भिः संतर्पयेत्ततः।
देवान्देवगणांश्चैव मुनीन्मुनिगणानपि॥
पितॄन्पितृगणांश्चैव नित्यं संतर्पयेत्ततः।
दद्यात्सर्वग्रहेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च जलं ततः॥
कृतापसव्यः स्वधया पितृभ्यस्तदनन्तरम्। "

पुराणात्—" तर्पणं देवतानां तु कृत्वा वै प्राङ्मुखः शुचिः।
अधिकारी भवेत्पश्चात्पितॄणां तर्पणे सदा "॥

योगयाज्ञवल्क्यः–" अतोऽन्यथा चेत्सव्येन तिलान्कृत्वा विचक्षणः।
दक्षिणे पितृतीर्थेन जलं सिञ्चेद्यथाविधि "।

अतः स्थलस्थतर्पणात्। अन्यथा जलस्थतर्पण इत्यर्थः। तथा च स्मृत्यन्तरम्–

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. ग. पुस्तकयोर्न विद्यते।

---

१ ख. ग. घ. तर्पणे। २ ख. ग. घ. °मात्रं ज°। ३ ग. पित्रार्षि°।

" बाहुं पूर्णं तिलैः कृत्वा जलस्थस्तर्पयेत्पितॄन् ।
स्थलस्थेन न कर्तव्यं पितॄणां तृप्तिमिच्छता ॥
मुक्तहस्तेन दातव्यं न मुद्रां तत्र दर्शयेत् ।

मुद्रा प्रदेशिन्यङ्गुष्ठाग्रसंयोगः।

व्याघ्रः—" उभाभ्यामथ हस्ताभ्यामुदकं यः प्रयच्छति।
स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः " ॥

यमस्तु—" द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलिम् ।
गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् " ॥

अत्र व्यवस्थामाह कार्ष्णाजिनिः—
" श्राद्धे विवाहकाले तु पाणिनैकेन दीयते ।
तर्पणे तूभयेनैव विधिरेष पुरातनः " इति ॥

अथवाऽऽश्वलायनीया दक्षिणेनैकहस्तेन कुर्युर्दक्षिणं प्रतीयादनादेश इति परिभाषाबलात् ।

गोबि(भि)लः—"शुक्लैस्तु तर्पयेद्देवान्मनुष्याञ्शबलैस्तिलैः ।
पितॄंस्तु तर्पयेत्कृष्णैस्तर्पयंस्तु सदा द्विजः ॥
अङ्गस्थैर्यस्तिलैः कुर्याद्देवतापितृतर्पणम् ।
रुधिरं तद्भवेत्तोयं प्रदाता किल्बिषी भवेत् ॥
रोमसंस्थांस्तिलान्कृत्वा यस्तु तर्पयते पितॄन् ।
पितरस्तर्पितास्तेन रुधिरेण मलेन च " ॥

ततश्चालोमकाङ्गस्थतिलैस्तर्पणं न दोषाय । स्थलतर्पणविषयमेतत् ।

मरीचिः—" तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितम् ।
तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भैर्मन्त्रेण वा पुनः ॥
सप्तम्यां रविवारे च गृही जन्मदिने तथा ।
भृत्यपुत्रकलत्रार्थी न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥
पक्षयोरुभयोर्जन्मसप्तम्यां निशि संध्ययोः ।
विद्यापुत्रकलत्रार्थी तिलान्पञ्चसु वर्जयेत् ।
निम्बस्य भक्षणं तैलं तिलैस्तर्पणमञ्जनम् ॥
सप्तम्यां नैव कुर्वीत ताम्रपात्रे च भोजनम् "।

---

१ ग. बाहुपू° । २ क.ग.घ. °थाऽऽश्व° । ३ क. ग. घ. °लस्थत° । ४ क. घ. °त्रार्थीन्न कु° ।
५ क. घ. °त्रार्थीतिला° ।

षट्त्रिंशन्मतात्–" गजाश्वरथपृष्ठे तु नाव्यङ्के चेष्टकाचिते ।
न तर्पयेत्पितॄन्देवान्न स्थलस्थः स्थले क्वचित् " ॥

हारीतः—" आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ।
शुष्कवासाः स्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् " ॥

विष्णुः—" स्थले स्थित्वा जले यस्तु प्रयच्छेदुदकं नरः ।
नोपतिष्ठति तद्वारि पितॄणां तन्निरर्थकम् ॥
यत्राशुचि स्थलं वा स्यादुदके देवताः पितॄन् ।
तर्पयेत्तु यथाकाममप्सु सर्वं प्रतिष्ठितम् " ॥

कार्ष्णाजिनिः–"देवतानां पितॄणां च जले दद्याज्जलाञ्जलिम् ।
असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलं पुनः " ॥

ततश्च स्थलस्थितेनासंस्कृताय जलाञ्जलिर्देय इत्यपि ज्ञेयम् ।

" स्नानवस्त्रं ततः पीड्यं पुनराचमनं चरेत् ।
ये चैवास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रजा मृताः ॥
ते गृह्णन्तु मया दत्तं[1] वस्त्रनिष्पीडनोदकम् " ।

इति वस्त्रनिष्पीडनमन्त्रः ।

हारीतः—" जलार्द्रवासाः स्थलगो य आचामेन्नराधमः ।
वस्त्रनिश्चोतनं तस्य प्रेतास्तत्र पिबन्ति हि " ॥

दक्षः—" स्नात्वाऽऽचामेद्यदा विप्रः पादौ कृत्वा जले स्थले ।
उभयोरप्यसौ शुद्धस्ततः कार्यक्षमो भवेत् " ॥

व्याघ्रः—" जलाशयाद्व्रजेत्तीत्[2]रमापो अस्मानृचं पठन् ।
ततो वस्त्रद्वयं शुद्धं गृहीत्वा द्विरुपस्पृशेत् " ॥

जाबालिः[3]—" स्नात्वा संगृह्य वस्त्रं[4] च जङ्घे शोध्ये मृदम्भसा ।
स्नानं कृत्वाऽऽर्द्रवासास्तु विण्मूत्रं कुरुते यदि ॥
प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनः स्नानेन शुध्यति " ।

गोबि(भि)लः—"स्नातो न मार्जयेदङ्गं[5] नापसव्येन पाणिना ।
न च निर्धु(धू)नयेत्केशानाचामे[6]न्नैव चोत्थितः " ॥

व्यासः—" न चानुलि[7]म्पेदस्नातो वासोऽप्येवं न निर्धुनेत् ।
आर्द्र एव तु वासांसि स्नात्वा सेवेत मानवः ॥

---

१ ख. ग. 'त्तं स्नानानि° । २ ग. °त्तीरमा° । ३ क. घ. °बालः—'स्ना° । ४ क. घ. वस्त्रे ।
५ क. घ. °ङ्गं स्नानं स° । ६ क. घ. °मेच्चैव नाकृतः । ७ क. घ. °लिप्सेद° ।

यत्स्नानवस्त्रेण मुखं विमृज्यते[1] स्नात्वा च यत्खादति दन्तधावनम् ।
अन्योन्यपृष्टेन यदोपलिप्यते(?) तदेति कृत्वा प्रजहाति लक्ष्मीः " ॥

सत्यव्रतः—" ऊर्ध्वपुण्ड्रो मृदा शुभ्रो ललाटे यस्य दृश्यते ।
चण्डालोऽपि स शुद्धात्मा पूज्य एव न संशयः " ॥

व्यासः—" आदाय परया भक्त्या गङ्गातीरोद्भवां मृदम् ।
यैश्चर्चयति गात्राणि तस्य धर्मो महान्भवेत् " ॥

उशना—" स्नात्वा शिरो नावधुनेन्नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेत् ।
न च पूर्वधृतं वासो न तैलं न वसां स्पृशेत् " ॥

योगयाज्ञवल्क्यः—" अभावे धौतवस्त्रस्य शाणक्षौमाविकानि च ।
कुतपं योगपट्टं वा द्विवासा येन तद्भवेत् " ॥

कुतपः कम्बलः । उत्तरीयविषयमेतत् ।

तथा—" योऽसौ विस्तरशः प्रोक्तो स्नानस्य विधिरुत्तमः ।
असामर्थ्यान्न कुर्याच्चेत्तत्रायं विधिरुच्यते ॥
स्नानमन्तर्जलं चैव मार्जनाचमने तथा ।
जलाभिमन्त्रणं चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥
अघमर्षणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन नित्यशः ।
स्नानाचरणमित्येतदुपदिष्टं महात्मभिः " ॥

तथा—" असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया ।
मन्त्रस्नानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥
मान्त्रं भौमं तथाऽऽग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।
वारुणं मानसं चैव सप्त स्नानान्यनुक्रमात् ॥
आपोहिष्ठादिभिर्मान्त्रं मृदालम्भश्च पार्थिवम् ।
आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥
यत्तु सातपवर्षेण तद्दिव्यं स्नानमुच्यते ।
वारुणं चावगाहं तु (हस्तु) मानसं विष्णुचिन्तनम्[4] ॥
शस्तस्नानं समुद्दिष्टं मन्त्रस्नानात्क्रमेण तु ।
कालादेशादसामर्थ्यात्सर्वं तुल्यफलं स्मृतम् ॥

१ क. घ. विसृज्य° । २ ग. घ. यश्चार्च° । ३ क. घ. नाधुवने° । ४ ग. °म् । सप्तस्ना° ।

मानसं प्रवरं स्नानं केचिदिच्छन्ति सूरयः ।
आत्मतीर्थप्रशंसायां व्यासेन पठितं यतः ” ॥

तथा—“ शं न आपस्तु द्रुपदादापोहिष्ठाघमर्षणम् ।
एतैश्चतुर्भिर्ऋग्भिर्मन्त्रैर्मन्त्रस्नानमुदाहृतम् ॥
अप्रायत्ये समुत्पन्ने स्नानमेव तु कारयेत् ।
पूर्वोद्दिष्टैस्तथा मन्त्रैरन्यथा मार्जनं भवेत् ” ॥

जाबाल[1]ः—“ अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कामिकम्[2] ।
आर्द्रेण वाससा वाऽपि मार्जनं दैहिकं[3] विदुः ” ॥

कात्यायनः—“ मासद्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।
तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥
धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।
न ता नदीशब्दवहा गर्तास्ते परिकीर्तिताः ॥
उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च ॥
चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ।
स्वर्धुन्यम्भःसमानि स्युः सर्वाण्यम्भांसि भूतले ॥
कूपस्थान्यपि सोमार्कग्रहणे नात्र संशयः ” ॥

स्वर्धुनी गङ्गा ।

देवलः—“ राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु[5] ।
स्नानदानादिकं कुर्यान्निशि[6] काम्यव्रतेषु[4] च ॥
नद्यामस्तमये स्नानं वर्जयेत्तु सदा बुधः[7] ।
नद्यां स्नात्वा नदीमन्यां न प्रशंसेत्तु धर्मवित् ” ॥

मनुः—“ न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नाऽऽतुरो न महानिशि ।
न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये ” ॥

नारायणः—“ उपवीती बद्धशिखः समागम्य यथागमम् ।
पवित्रपाणिरोंकारं यज्ञेशं मनसा स्मरेत् ॥
प्रातःसंध्याविधानेन च्छन्द आर्षं च दैवतम् ॥
स्मृत्वा चाऽऽयम्य[8] च प्राणानाचामेद्दर्भपाणिना ।
आपः पुनन्तु मन्त्रेण आपो हि ष्ठेति मार्जनम् ॥

---

१ ग. जाबालिः । २ क. ग. घ. कार्मिकं । ३ ग. घ. दैविकं । ४ क. घ. °सत्रयं । ५ क. घ. °वृत्तिषु । ६ क. घ. कुर्यान्निशि । ७ क. ग. घ. बुधैः । ८ क. °माचम्य ।

प्रक्षिप्य चाञ्जलिं सम्यगुद्[1] त्यं चित्रमित्यपि ।
तच्चक्षुर्देव इति च हंसः शुचिषदित्यपि ॥
एवं जपेदूर्ध्वबाहुः सूर्यं पश्यन्समाहितः ।
गायत्र्या तु यथाशक्ति ह्युपस्थाय दिवाकरम् ॥
नोच्चैर्जप्यं[2] बुधः कुर्यात्सावित्र्या च विशेषतः " इति ।

बृहस्पतिः—"मनःसंहरणं शौचं मौनं मन्त्रार्थचिन्तनम् ॥
अव्यग्रत्वमनिर्वेदो जपसंपत्तिहेतवः " ॥ १०० ॥

ब्रह्मयज्ञमाह—

**वेदाथर्वपुराणानि सेतिहासानि शक्तितः ॥
जपयज्ञार्थसिद्ध्यर्थं[3] विद्यां चाऽऽध्यात्मिकीं जपेत् ॥१०१॥**

वेदानृग्वेदादीनथर्ववेदपुराणानीतिहासान्भारतादीन्विद्यामाध्यात्मिकीमध्यात्मसंबन्धिनीम् । उपनिषद्ग्रन्थमित्यर्थः । शक्तितो यथाशक्ति जपेत् । जपयज्ञार्थसिद्ध्यर्थं[4] ब्रह्मयज्ञसिद्ध्यर्थम् । अध्यात्मविद्यायाः पृथगुपादानं प्राधान्यार्थम्[5] । वेदेत्युक्तेऽथर्वग्रहणं वृत्तपूरणार्थम्[6] । तथाऽङ्गिरसामुपलक्षणार्थम् । श्रुतौ—"यदथर्वाङ्गिरसो मेदसः कुल्याः " इति श्रवणात् ।

मनुः—"अपां समीपे नियतो नैत्यकं विधिमास्थितः ।
सावित्रीमप्यधीयीत गत्वाऽरण्यं समाहितः ॥
आदावारम्य वेदं तु स्नात्वोपर्युपरि क्रमात् ।
यदधीतेऽन्वहं शक्त्या स स्वाध्याय इति स्मृतः " ॥

शौनकः—

" प्राग्वोदग्वा ग्रामान्निष्क्रम्याप उत्प्लुत्य यज्ञोपवीत्यक्लिन्नवासा दर्भाणां महदुपस्तीर्य प्राक्कूलानां तेषु प्राङ्मुख उपविश्योपस्थानं कृत्वा दक्षिणोत्तरौ पाणी संधाय सपवित्रपाणिर्द्यावापृथिव्योः संधिमीक्षमाणः संमील्य यथा वा युक्तमात्मानं मन्येत तथा युक्तोऽधीयीत स्वाध्यायम् । ओंपूर्वा व्याहृतीः सावित्रीमन्वाह पच्छोऽर्धर्चशः सर्वामिति तृतीयाम् "।

युक्तः समाहितः ।

तथा[7]—" स यावन्मन्येत तावदधीत्य(त्यै)तया[8] परिदधाति नमो ब्रह्मण इति "।
परिधानशब्दान्निरभ्यासो भवति ।

१ क. घ. त्यं मित्र° । २ क. ग. घ °र्जपं बु° । ३ ङ. °यज्ञप्रसि° । ४ ग. °यज्ञसि° ५ क. ख. घ. छ. ञ. °म् । अथ° । ६ क. ग. घ. छ. ञ. °म् । अथाङ्गि° । ७ ग. यथा । ८ ग. °धीयीत त° ।

बृहस्पतिः—" स चार्वाक्तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रा[1]तराहुतेः ।
वैश्वदेवावसाने वा नान्यदेति निमित्ततः " ॥

सः, ब्रह्मयज्ञ इत्यर्थः ।

मनुः—" नैत्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्ममन्त्रं हि तत्स्मृतम् ।
ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवषट्कृतम् " ॥

तथा—" वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।
नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि " ॥

वेदोपकरणं वेदाङ्गम् ।

आपस्तम्बः—

" अथ यदि वातो वा वायात्स्तनयेद्वा विद्योतते वा विस्फूर्जेद्वै[2]कामृचमेकं वा यजुरेकं वा सामाभिव्याहरेत् । भूर्भुवः स्वः सत्यं तपः श्र[3]द्धायां जुहोमीति वैतत्ते नो हैवास्यैतदहः स्वाध्यायतपाप्तो भवति " ।

अत्र च वातो वायादित्याद्यनध्यायोपलक्षणम्[4] ।

ब्रह्मयज्ञानन्तरं देवादितर्पणं कार्यम् । तथा च बृहस्पतिः—

" ब्रह्मयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्यां चाऽऽध्यात्मिकीं जपेत् ।
जप्त्वा वा प्रणवं वाऽपि ततस्तर्पणमारभेत् ॥
वसित्वा वसनं शुक्लं स्थले विस्[5]तीर्णबर्हिषि ।
विधिज्ञस्तर्पणं कुर्यान्न पात्रे तु[6] कदाचन ॥
पात्राद्वा मूलमादाय शुभे पात्रान्तरे क्षितौ ।
जलपूर्णेऽथ वा गर्ते न स्थले तु विबर्हिषि " ॥

योगयाज्ञवल्क्यः—" यद्युद्धृतं निषिञ्चेत तिलान्संमिश्रयेज्जले ।
अन्यथा वामह[7]स्ते तु ततस्तर्पणमाचरेत् " ॥

तथा—" अन्वारब्धेन सव्येन[8] नाम्ना गोत्रेण चाप्यथ ।
आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रैरास्तीर्य[9] च कुशाञ्शुभान् ॥
प्रागग्रेषु सुरान्[10]देवान्दक्षिणाग्रेषु वै पितॄन् ।
सव्यं जा[11]नु तथा[12]ऽन्वाच्य पाणिभ्यां दक्षिणामुखः " ॥

---

१ ख. प्राहुरा° । २ क. घ. °द्वैकं वाच° । ख. °द्वैकां वर्चमे° । ३ क. ग घ. शुद्धायां । ४ ग. °म् । जपय° । ५ क. घ. °स्तीर्ये ब° । ६ क. घ. तु यथाविधि । पा° । ७ ग. °स्तेन सतस्त° । ८ क. घ. न पाणिना दक्षिणेन तु । आ° । ९ क. घ. °र्ये बर्हिषः शुभा° । १० ग. °न्देयाद्दक्षि° । ११ क. ख. घ. जान्वत° । १२ ग. °था द्वाभ्यां पा° ।

पूर्ववन्मन्त्रैः पूर्व(र्वै) याज्ञवल्क्यसंहितायां श्राद्धप्रकरण उक्तैः " विश्वे देवास आगत " " उशन्तस्त्वा " इत्याद्युक्तैः (दिभिः)।

" विश्वे देवास आगत शृणुता म इमं हवम्।
एदं बर्हिर्निषीदत " ॥
" उशन्तस्त्वा हवामह उशन्तः समिधीमहि।
उशन्नुशत आ वह पितॄन्हविषे अत्तवे " इति ॥

कात्यायनः—" देवांस्तु देवतीर्थेन तर्पयेदक्षतोदकैः " ॥

व्यासः—" एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः।
अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन्स्त्रियस्त्वेकैकमञ्जलिम् " ॥

लिखितः—" उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां संवृताङ्गुष्ठकाभ्यां प्राङ्मुखो यज्ञोपवीती प्रागग्रैः कुशैर्देवतातर्पणं देवतीर्थेन कुर्यात् "।

योगयाज्ञवल्क्यः—" ब्रह्माणं तर्पयेत्पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम्।
देवांश्छन्दांसि वेदांश्च ऋषींश्चैव तपोधनान् ॥
आचार्यांश्चैव गन्धर्वानाचार्यतनयांस्तथा।
संवत्सरं[2] सावयवं देवीश्चाप्सरसस्तथा ॥
तथा देवान्नगान्नागान्सागरान्पर्वतांस्तथा।
सरितोऽथ मनुष्यांश्च यक्षान्रक्षांसि चैव हि ॥
पिशाचांश्च सुपर्णांश्च भूतान्यथ पशूंस्तथा।
वनस्पतींश्चौषधीश्च भूतग्रामं चतुर्विधम् " ॥

विष्णुसमुच्चयात्—" ततः कृत्वा निवीतं तु यज्ञसूत्रमतन्द्रितः।
प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्यांस्तर्पयेत्पृथक् " ॥

कार्ष्णाजिनिः—" सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः।
कपिलश्चाऽऽसुरिश्चैव वोढः पञ्चशिखस्तथा ॥
एते ब्रह्मसुताः सप्त मनुष्याः परिकीर्तिताः " ॥

पद्मपुराणात्—" मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम्।
प्रचेतसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च " ॥

बौधायनः—" अथ दक्षिणतः प्राचीनावीती पितॄन्स्वधा नमस्तर्पयामि। पितामहान्स्वधा नमस्तर्पयामि। प्रपितामहान्स्वधा नमस्तर्पयामि। मातॄः स्वधा नमस्तर्पयामि " इत्यादि।

---

१ क. ग. घ. °वृत्ताङ्गु°। २ ख. सांवत्सरं।

(गृहस्थधर्मप्रकरणम् ४)

तथा—

" अनुतीर्थमप उपसिञ्चति ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं मधु पयः कीलालं परिस्रुतं स्वधा+स्थ पितॄन्मे तर्पयत तृप्यतं तृप्यत " इत्यादि ।

पुराणात्पुनरवसानाञ्जलिमन्त्रः—

" ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्रदारविवर्जिताः ।
तेषां हि दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकम् " ॥

मत्स्यपुराणे—" देवासुरास्तथा यक्षा नागा गन्धर्वराक्षसाः ।
पिशाचा गुह्यकाः सिद्धाः कूष्माण्डास्तरवः खगाः ॥
जलेचरा भूनिलया वाय्वाधाराश्च जन्तवः ।
तृप्तिमेते प्रयान्त्वाशु मद्दत्तेनाम्बुनाऽखिलाः ॥
नरकेषु च सर्वेषु यातनासु च ये स्थिताः ।
तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया ॥
येऽबान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।
ते तृप्तिमखिला यान्तु यश्चास्मत्तोऽभिवाञ्छति " ॥

योगयाज्ञवल्क्यः—" कव्यवाडनलः सोमो यमश्चैवार्यमा तथा ।
अग्निष्वात्ताः सोमपाश्च तथा बर्हिषदोऽपि च ॥
यदि स्याज्जीवपितृक एतान्विद्यात्तदा पितॄन् ।
येभ्यो वाऽपि पिता दद्यात्तेभ्यो वाऽपि प्रदापयेत् ॥
वसून्रुद्रांस्तथाऽऽदित्यान्नमस्कारस्वधान्वितान् ।
एतांश्चैव प्रमीतांश्च प्रमीतपितृको द्विजः " ॥

तर्पयेदिति शेषः । कव्यवाहमनलं तर्पयामीति प्रयोगः ।

असमर्थस्य संक्षेपतर्पणमाह विष्णुपुराणम्—

" आब्रह्म स्तम्बपर्यन्तं जगत्तृप्यत्विति ब्रुवन् ।
दद्यात्पयोञ्जलींस्त्रींस्तु कुर्वन्संक्षेपतर्पणम् " ॥

योगयाज्ञवल्क्यः—" निष्पीड्य स्नानवस्त्रं तु प्रक्षाल्य प्रयतः शुचिः ।
देवानामर्चनं कुर्याद्ब्रह्मादीनाममत्सरः ॥
विष्णुर्ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुर्देवो दिवाकरः ।
तस्मात्पूज्यतमं नान्यमहं मन्ये जनार्दनात् ॥

+ स्थ तर्पयत मे पितॄन् " इति पाठो बोधायनधर्मशास्त्रे दृश्यते ।

---

१ क. ग. घ. °त तृप्यत तृ° । २ क. घ. °रर्धस्नाना° । ३ क. ग. °वा अबान्धवा ये° ।

दद्यात्पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप एव वा ।
अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्वं चराचरम् " ॥

पूजायामसमर्थस्यैतत् ।

ब्रह्मयज्ञानन्तरं नृसिंहपुराणे—

" ततोऽर्घ्यं भानवे दद्यात्तिलं[1]पुष्पजलान्वितम् ।
उत्क्षिप्य मूर्धपर्यन्तं हंसः शुचिषदित्यपि ॥
जले देवं नमस्कृत्य ततो गृहगतः पुनः ।
विधेः पुरुषसूक्तस्य तत्र विष्णुं समर्चयेत् " ॥

हंसः शुचिषदिति वामदेव ऋषिः । जगती छन्दः । सूर्यो देवता ।

तथा—" अप्स्वग्नौ हृदये सूर्ये स्थण्डिले प्रतिमासु च ।
षट्स्वेतेषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम् ॥
अग्नौ क्रियावतां देवो दिवि देवो मनीषिणाम् ।
प्रतिमास्वल्पबुद्धीनां योगिनां हृदये हरिः ॥
आप आयतनं तस्य तस्मात्तासु सदा हरिः ।
तस्य सर्वगतत्वाच्च स्थण्डिले भावितात्मनः ॥
अ(आ)नुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रिष्टुभ(ब)न्तस्य देवता ।
पुरुषो यो जगद्बीजमृषिर्नारायणः स्मृतः ॥
प्रथमां विन्यसेद्वामे द्वितीयां दक्षिणे करे ।
तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे न्यसेत् ॥
पञ्चमीं वामजानौ तु षष्ठीं वै दक्षिणे न्यसेत् ।
सप्तमीं वामकुक्षौ तु अष्टमीं दक्षिणे न्यसेत् ॥
नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदये तथा ।
एकादशीं कण्ठदेशे वामबाहौ[2] तु द्वादशीम् ॥
त्रयोदशीं दक्षिणे तु आस्यदेशे चतुर्दशीम् ।
अक्ष्णोः पञ्चदशीं चैव षोडशीं मूर्ध्नि विन्यसेत् ॥
एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चाद्ध्यानं समाचरेत् ।
आद्ययाऽऽवाहयेद्देवमृचा तु पुरुषोत्तमम् ॥
द्वितीययाऽऽसनं दद्यात्पाद्यं चैव तृतीयया ।

---

१ क. घ. 'लदर्भसमन्वि॰ । २ क. ख. घ. ॰हौ ततः परमू—त्र॰ ।

(गृहस्थधर्मप्रकरणम् ४)

अर्घ्यं चतुर्थ्यां दातव्यं पञ्चम्याऽऽचमनीयकम् ॥
षष्ठ्या स्नानं प्रदातव्यं सप्तम्या वस्त्रमेव च ।
यज्ञोपवीतमष्टम्या नवम्या त्वनुलेपनम् ॥
पुष्पं दशम्या दातव्यमेकादश्या तु धूपकम् ।
द्वादश्या दीपकं दद्यात्त्रयोदश्या निवेदनम् ॥
चतुर्दश्या नमस्कारं पञ्चदश्या प्रदक्षिणम् ।
अर्चयित्वा तु देवेशं षोडश्या च विसर्जनम् ॥
स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ।
षण्मासात्सिद्धिमाप्नोति एवमेव समर्चयन्[1] ॥
ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती
नारायणः सरसिजासनसंनिविष्टः ।
*केयूरवान्कनककुण्डलवान्किरीटी
हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः" इति ॥

योगयाज्ञवल्क्यः–" एवं संपूज्य देवेशं क्षणं ध्यात्वा निरञ्जनम् ।
ततोऽवलोकयेदर्कं हंसः शुचिषदित्यृचा ॥
स याति ब्रह्मणः सद्म स्नात्वेक्षित्वा[2] न यात्यधः " ।

नरसिंहपुराणे–" अष्टाक्षरेण देवेशं नरसिंहं तथा स्वयम् ।
गन्धपुष्पादिभिर्नित्यमर्चयेदच्युतं नरः ॥
सर्वार्थदायी मन्त्रोऽयं सर्वपापहरः परः ।
सर्वदुःखहरः श्रीमान्सर्वशान्तिकरः स्मृतः ॥
अष्टाक्षरस्य मन्त्रस्य ऋषिर्नारायणः स्मृतः[3] ।
छन्दश्च देवी गायत्री परमात्मा च देवता ॥
गन्धपुष्पादिसकलमनेनैव निवेदयेत् ।
प्रतिमाभ्यर्चितो विष्णुः प्रीतो भवति तत्क्षणात् ॥
किं तस्य बहुभिर्मन्त्रैः किं तस्य बहुभिर्मखैः ।
ॐ नमो नारायणायेति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः " ॥

पुराणात्—" शिवं भास्करमग्निं च केशवं कौशिकीमपि ।
तायिनं चार्चयेन्नैति देवलोकादधो गतिम् " ॥

---

* रवान्मकरकुण्डलेति पाठोऽपि प्रसिद्धः ।

---

१ क. घ. °र्चयेत् । ध्ये° । २ ख. ग. °त्वेक्षेता न यातु यः । न° । ३ क. स्वयम् ।

कौशिकी दुर्गा। तायी बुद्धः॥ १०१॥

ब्रह्मयज्ञमुक्त्वा महायज्ञानाह—

बलिकर्मस्वधाहोमस्वाध्यायातिथिसत्क्रियाः॥

भूत[1]पित्रमरब्रह्ममनुष्याणां महामखाः॥ १०२॥

बलिकर्म भूतयज्ञः। स्वधा पितृयज्ञः। पितृभ्योऽन्नादिदानं स्वधाशब्देनोपलक्ष्यते। लौकिकेऽग्नावु(वौ)पासने वा सायं प्रातरत्र होमो देवयज्ञः। स्वाध्या[2]योऽध्ययनविशेषो ब्रह्मयज्ञः। अतिथिपूजनं मनुष्ययज्ञः। एषामेव संज्ञान्वयमाह मनुः—

" अहुतं च हुतं चैव तथा प्रहुतमेव च।
ब्राह्मं हुतं प्राशितं च पञ्च यज्ञाः प्रकीर्तिताः॥
जपोऽहुतो हुतो होमः प्रहुतो भौतिको बलिः।
ब्राह्मं हुतं द्विजाग्र्यार्चा प्राशितं पितृतर्पणम् "॥ १०२॥

[3]देवेभ्यश्च हुतादन्नाच्छेषाद्भूतबलिं हरेत्॥

देवेभ्योऽग्नौ *हव्यं हुतशेषादन्नाद्भूतेभ्यो बलिं हरेत्। अन्नमत्र पक्वम्।

तथा—" शालाग्नौ विपचेदन्नं लौकिके वाऽपि नित्यशः।
यस्मिन्नेव पचेदन्नं तस्मिन्होमो विधीयते॥
लौकिके वैदिके वाऽपि हुतोत्सृष्टे जले क्षितौ।
वैश्वदेवः प्रकर्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये "॥

आश्वलायनः—" अथ सायं प्रा[4]तः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात् "।

कात्यायनः—" हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु व्रीहयः स्मृताः।
माषकोद्रव[5]गौरादीन्सर्वालाभेऽपि वर्जयेत् "॥

आपस्तम्बः—

" न क्षारलवणहोमो विद्य[6]ते। परान्नसंसृष्टस्य हविष्यस्य होमः। उदीची[7]नं भस्मापोह्य तस्मिञ्जुहुयात्। तद्धुतमहुतमग्नौ भवति " इति।

तस्यार्थः—क्षारलवणपरान्नसंसृष्टहविष्येण होमोऽग्नौ न कार्यः।

" आर्या अन्नसंस्कर्तारः स्युः। हा[8]सं श्वासं क्षवथुमभिमुखोऽन्नं वर्जयेत्।

---

* हव्यं हुत्वा हुतेति पाठो युक्त इति भाति।

---

१ ग. °पितृसुर°। २ ख. ग. °ध्यायाध्य°। ३ क. ख. ग. घ. देवतेष्टिहु°। ४ ख. °तः समिद्ध°। ५ क. घ. °वकौरादीन्सर्वंला°। ६ क. घ. °ते। तथा प°। ७ क. घ. °चीनमुष्णं भ°। ८ क. °सं कासं। ख. °सं हासं।

केशानन्नं वासश्चाऽऽलभ्याप उपस्पृशेत् । आर्याधिष्ठिता वा शूद्राः संस्कर्तारः स्युः " ।

तथा–" परोक्षमन्नं संस्कृतमग्नावधिश्रित्याद्भिः प्रोक्षेत्तदेव पवित्रमित्याचक्षते " ।

दक्षः—" पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः ।
पितृदेवमनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते " ॥

व्यासः—" वैश्वदेवं प्रकुर्वीत स्वशाखाविहितं ततः ।
संस्कृतान्नैर्हविष्यैश्च हविष्यव्यञ्जनान्वितैः ॥
तैरेवान्नैर्बलिं दद्याच्छेषमाप्लाव्य वारिणा ।
कृतापसव्यः स्वधया सर्वं दक्षिणतो हरेत् " ॥

आपस्तम्बः—

" बलीनां तस्यैं देशसंस्कारो हस्तेन परिमृज्यावोक्ष्यैं न्युप्य पश्चात्परिषेचनम् " ॥

अन्नं भूमौ श्वचण्डालवायसानां विनिक्षिपेत् ॥ १०३ ॥

श्वादीनामन्नं भूमौ निक्षिपेत् । चण्डालशब्दः पतितादिपरिग्रहार्थः ।

तथा च मनुः—" शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम् ।
वायसानां क्रिमीणां च शनकैर्निक्षिपेद्भुवि " ॥

अत्र पतितग्रहणं कपालपाण्यादिपरिग्रहार्थम् । तथा च ब्रह्माण्डपुराणम्—

" पूर्वं देवैर्जिता दैत्याः सङ्ग्रामाच्च पराजिताः ।
कपालपाणयो जग्मुः केचिन्नग्नव्रतास्ततः ॥
केचिन्मुण्डास्त्वाञ्जिताक्षाः कषायवसनास्ततः ।
सान्त्व(त्व)ताश्च दुराचाराः शौचाचारैर्बहिष्कृताः ॥
नरास्थिकेशसंछन्नाः केचिद्व्याजेन दानवाः ।
अनाश्रमी व्रतस्थश्च जटी मुण्डी वृथा च यः ॥
प्रायश्चित्तोदिकं यश्च मूल्येन कथयेन्नरः ।
निर्घृणो भिन्नमर्यादो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥
रोगिणां व्रतिनां यश्च सत्रिणां वाऽथ निन्दकः ।
ऋषीणामथ देवानां निन्दत्यात्मानमेव यः ॥

---

१ ख. °मार्मि सं° । २ ख. °थाऽऽहृतः । ३ ग. °स्य सं° । ४ ग. °क्ष्य प° । ५ ङ. °यसेभ्यश्च नि° । ६ क. घ. ब्रह्मपु° । ७ ग. °रविवर्जिताः । ८ क. घ. °संछिन्नाः । ९ क. घ. °त्ताधिकं । १० ख. °निन्दितः । रो° । ११ क. ग. योगिनां । १२ क- घ. °श्च मन्त्रिणां ।

प्रख्यापयति यो विप्रो नाभिमानश्च वेदयेत् ।
कितवो मद्यपश्चैव ऋतूनां क्रयविक्रयी ॥
वणिग्वार्धुषिको ग्रामप्रेषकः पिशुनस्तथा[1] ।
अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ॥
सामुद्रकृच्छिद्रकृच्च तैलिकः कूटकारकः ।
गुरोश्चालीकनिर्बन्धी गुरोर्वञ्चयिता खलः ॥
मत्तश्चोज्झितवेदश्च घातको गुरुतल्पगः ।
संकरस्त्रीरतो बन्धुर्नारीणां लम्पटस्तथा ॥
निक्षेपहारी मायावी तथा कायचिकित्सकः ।
क्रीणन्यो निन्दते(ति) द्रव्यं विक्रीणंश्च प्रशंसति ॥
स्त्रीबालब्राह्मणानां च हन्ता गोघ्नः प्रपञ्चवान् ।
वर्णसंकरकृद्यश्च कारुकश्च विकर्मकृत् ॥
स्वजातिधर्मसंत्यागी परकर्मरतश्च[2] यः ।
पिबेच्छुक्रं च यः पुंसां स च दुष्टो मुखेभगः ॥
एते दैत्याः समाख्याता न तु सृष्टाः स्वयंभुवा ।
यज्ञेषु रक्षसां भागो देय इत्येव संस्मरन् ॥
विघ्नेभ्यो मूर्तिमद्भ्यश्च तेभ्यो दद्याद्गृहाद्बलिम् ।
ब्राह्मणः स्यात्कृतयुगं पितरस्तत्र देवताः ॥
त्रेतायुगं क्षत्रियश्च तत्र पूज्याश्च देवताः ।
विज्ञेयं द्वापरं वैश्यस्तत्र बुद्धस्तु पूज्यते ॥
शूद्रः[3] कलियुगं तत्र पूज्याः पाषण्डिजातयः " इति ॥

भूतबलिदाने मन्त्रः—

" ये भूताः प्रचरन्ति दिवा नक्तं बलिमिच्छन्तो वितुदस्य प्रेष्याः ।
तेभ्यो बलिं पुष्टिकामो हरामि मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधातु " इति ॥

व्यासः—" ऐन्द्रवारुणवायव्या याम्या वै नैर्ऋतास्तथा ॥
वायसाः प्रतिगृह्णन्तु इमं पिण्डं मयाऽर्पितम् ।
श्वानौ द्वौ शाव(श्याम)शबलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ ॥
ताभ्यां पिण्डं प्रदास्यामि स्यातामेतावहिंसकौ ।
दत्त्वाऽनेन विधानेन बलिं पश्चादुपस्पृशेत् " ॥

---

१ क. ग. °था । आगा° । २ क. घ. °रधर्म° । ३ ख. शूद्राः ।

(गृहस्थधर्मप्रकरणम् ४)

अन्नहोमप्रभृति श्वादिभ्योऽन्नप्रक्षेपपर्यन्तं वैश्वदेवाख्यं कर्म सायं प्रातः कर्तव्यम् । यदाह मनुः—

" सायमन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत् ।
वैश्वदेवं हि नामैतत्सायं प्रातर्विधीयते " ॥

कर्तॄणां पुंसामलाभे पत्नी[1] वैश्वदेवं मन्त्ररहितं कुर्यात् । बलिग्रहणं वैश्वदेवोपलक्षणार्थम् । तथा च गौतमः—

" सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्तव्यो बलिकर्म च ।
अनश्नताऽपि सततमन्यथा किल्बिषी भवेत् " ॥

तस्य प्रातरुपक्रमः सायमपवर्गः । यदाह लौगाक्षिः—

" दिवाचरेभ्यो भूतेभ्य इति दिवा । नक्तंचरेभ्यो भूतेभ्य इति नक्तम् " ॥१०३॥

अन्नं पितृमनुष्येभ्यो देयमप्यन्वहं जलम् ॥

अन्नं पित्रादिभ्योऽन्वहं प्रतिदिनं देयम् । पुत्रिकापुत्रेण तु मातामहादिभ्यस्त्रिभ्यो द्व्यामुष्यायणैस्तूभयेभ्यः ।

तदाह व्याघ्रः—" दद्यान्मातामहश्राद्धं नियमात्पुत्रिकासुतः ।
उभयोरथ संबन्धाकुर्यात्स उभयोरपि " ॥

अस्यामुत्पन्नमपत्यं तव मम स्वधाकरं भवत्विति कन्यादातुर्वरेण सह संप्रतिपत्तौ कृतविवाहायाः पुत्र उभयसंबद्धः[2] । मनुष्येभ्योऽतिथिभ्योऽन्वहं प्रतिदिनं देयम् । अन्वहमिति प्रत्येकमभिसंबध्यते । अन्नाभावे जलम् । अत्रान्वहमिति विधीयतेऽन्यदनूद्यते ।

मनुः—" कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।
पयोमूलफलैर्वाऽपि पितृभ्यः प्रीतिमाहरन् " ॥

लघुहारीतः—" नित्यश्राद्धमदैवं स्यादर्घ्यपिण्डादिवर्जितम् " ॥

मत्स्यपुराणे—" नित्यं तावत्प्रवक्ष्यामि अर्घ्यावाहनवर्जितम् ।
अदैवं तद्विजानीयात्पार्वणं पर्वसु स्मृतम् " ॥

कात्यायनः—" अप्येकमाशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये ।
अदैवं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापि वा ॥
अभ्युद्धृत्य यथाशक्ति किंचिदन्नं यथाविधि ।
पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्द्विजः ॥
पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारं च कारयेत् " ।

---

१ क. घ. °त्नी मन्त्ररहितं सायं वैश्वदेवं कु° । २ क. ग. घ. °बन्धः । म. ।

अदेवमित्यन्तमेकं वाक्यम् । नास्ति चेदन्य इत्यपरम् ।

देवलः—" अघृतं भोजयन्विप्रः स्वगृहे सति सर्पिषि ।
परत्र निरयं घोरं गृहस्थः प्रतिपद्यते ॥
मिष्टमन्नं स्वयं भुक्त्वा पश्चात्कदशनं लघु ।
ब्राह्मणं भोजयन्विप्रो निरयं चिरमावसेत् " ॥

शातातपः—" भूतयज्ञस्तथा श्राद्धं नित्यं त्वतिथितर्पणम् ।
क्रमेणानेन कर्तव्यं स्वाध्यायाध्ययनं सदा " ॥

नित्यमिति श्राद्धविशेषणम् ।

प्रचेताः—" नाग्नौकरणं नाऽऽवाहनं न पिण्डा न विसर्जनम् ।
अनुव्रज्या दक्षिणा च त्रिभ्यश्चातिथिकल्पनम् " ॥

त्रिभ्यश्चाधिकस्य विप्रस्याधिगतस्यातिथित्वं कल्प्यम् ॥

मार्कण्डेयपुराणम्—" कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।
पितॄनुद्दिश्य विप्रांस्तु भोजयेद्विप्रमेव वा " ॥

नारायणः—" नियुज्यैकमनेकं वा श्रोत्रियं प्राङ्मुखं सदा ।
निवीती तद्गतमना ऋषीन्ध्यायन्समाहितः ॥
आसनं चार्घ्यदानं च भुक्तवेद्वाचनं ततः ।
स्वशक्त्या चान्नमुद्धृत्य हन्तेत्येवं प्रकल्पयेत् " ॥

स्वाध्यायं चान्वहं कुर्यान्न पचेदन्नमात्मने ॥ १०४ ॥

स्वशाखाध्ययनं स्वाध्यायो न तु स्वशाखैव, तस्या अकार्यत्वात् । ततश्च स्वशाखाध्ययनमन्वहमनुदिनं कुर्यात् । ब्रह्मयज्ञस्यैतत्पुनर्वचनमन्वहमिति गुणविधानार्थम् । तथाऽऽत्मार्थमन्नं न पचेत् । अत्राऽऽत्मनः कैवल्यं विवक्षितम् । तेन देवादीनामात्मनश्च कृते[3] पाको न दोषाय । यदाह मनुः—

" देवतातिथिभृत्यानां पितॄणामात्मनश्च यः ।
न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति " ॥

एवं च—" अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् "

इति स्ववाक्येनाविरोधः । अत एव श्रुतिः—" केवलाघो भवति केवलादी " इति ॥ १०४ ॥

बालस्ववासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः ॥
संभोज्यातिथिभृत्यांश्च दंपत्योः शेषभोजनम् ॥ १०५ ॥

---

१ क. ग. घ. 'स्याऽऽग.' । २ क. 'वद्वचनं तथा । स्व' । ३ ग. कृतः पा' ।

(गृहस्थधर्मप्रकरणम् ४)

बा[1]लादीनतिथींश्च भोजयित्वा भुक्तावशिष्टं दंपती भुञ्जीयाताम् । असामर्थ्याद्बालस्तथा वृद्धः, परिणीता कन्या पितृगृहे स्थिता[2] स्ववासिनी[3], गर्भपुष्ट्यर्थं गर्भिणी क्षीणत्वादातुरो वचनादतिथिर्गृहव्यापारसाधकत्वाद्भृत्याः ।

मनुः[4]—" सुवासिनीः कुमारीश्च रोगिणो गर्भिणीस्तथा ।
अतिथिभ्योऽग्र एवैनान्भोजयेदविचारयन् ॥
अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।
स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः " ॥

श्वभिर्गृध्रैश्चाऽऽत्मानं भक्ष्यमाणं न जानातीत्यर्थः । ततश्च बालप्रभृतिभिः सह भोजनं न प्रत्यवायायेति[5] ॥ १०५ ॥

अपो[6]शानेनोपरिष्टादधस्तांश्चैव[7] भुञ्जता ॥
अनग्नममृतं चैव कार्यमन्नं द्विजन्मना ॥ १०६ ॥

अपोऽशानेत्युपनेता माणवकं प्रेष्यति । तेन च प्रै[8]षेण तदर्थोऽत्र लक्ष्यते—अपोशानेनेति । ततश्चापोशानेन भोजनादूर्ध्वं पुरस्ताच्च क्रियमाणेनान्नमनग्नममृतं च द्विजातिना कार्यम् ।

वृद्धशातातपः—" परिधानमपोशानं पूर्वमाच्छादनं परम् ।
भवत्यन्नमनग्नं हि सोत्तरीयं तथाऽमृतम् " ॥

बौधायनः—" उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ श्लक्ष्णसमन्विते ।
चतुर[9]श्रं त्रिकोणं तु वर्तुलं चार्धचन्द्रकम् ॥
कर्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् " ।

ब्रह्मपुराणे—" अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्याऽऽदौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः ।
अस्माकं नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्याऽथ वन्दयेत् " ॥

बौधायनः—

" सर्वावश्यकावसरेषु प्रक्षालितपाणिपादोऽप आचम्य शुचौ संवृत्ते देशे प्राङ्मुख उपविश्योद्धृतमाह्रियमाणं भूर्भुवः स्वरोमित्युपस्थाय वाचं यच्छेन्न्यस्तं तु महाव्याहृतिभिः । प्रदक्षिणमन्नमुदकं परिषिच्य सव्येन पाणिनाऽविमुञ्चन्नमृतोपस्तरणमसीति पुरस्तादपः पीत्वा पञ्चान्नेन प्राणाहुती-

---

१ ङ. बालः सुवासिनी वृद्धो ग° । २ ख. °ता । सुवा° । ३ क. ख. घ. °नी च ग° । ४ क. ग. °नुः । स्ववा° । ५ ग. घ. °ति । आपो° । ६ ङ. °पोशने° । ७ ङ. °स्तादश्नता तथा । अ° । ८ ख. प्रेषणत° । ९ ग. °रस्रं त्रि° ।

जुहोति[1] श्रद्धायां प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो मा विशाप्रदाहाय प्राणाय स्वाहा ” ।

अपाने व्यान उदाने समाने निविष्ट इत्यादि यथालिङ्गमनुषङ्गः ।

“ एवं पञ्चान्नेन तूष्णीं भूयो व्रतयेत् । प्रजापतिं मनसा ध्यायेत् ।

अथाप्युदाहरन्ति—आसीनः प्राङ्मुखोऽश्नीयाद्वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।
अस्कन्दयंस्तन्मनाश्च भुक्त्वाऽग्निं समुपस्पृशेत् ॥

सर्वभक्षापूपकन्दमूले[2]मांसानां दन्तैर्नावद्येन्ना[3]तिसु[4]हितोऽमृता पिधानमसीत्युपरिष्टादपः पीत्वाऽऽचान्तो हृदयदेशमभिमृशति प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो मा विशान्तर्गत(क)स्तेनान्नेनाऽऽप्यायस्वेति पुनराचम्य दक्षिणपादाङ्गुष्ठे पाणिं[5] स्रावयति—

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुष अङ्गुष्ठं च समाश्रितः ।
ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक् ॥ इति ।

हु[6]तानुमन्त्रणमूर्ध्वहस्तः समाचरेत् । श्रद्धायां निविश्यामृतं हुतं शिवो मा शिवमा(?)विश प्राणमन्नेनाऽऽप्यायस्व” ।

श्रद्धायामपाने श्रद्धायां व्याने श्रद्धायामुदाने श्रद्धायां समाने निविश्येत्यादि यथालिङ्गमनुषङ्गः ।

“ ब्रह्मणि म आत्माऽमृतत्वायेत्यक्षरेणाऽऽत्मानं योजयेत् । सर्वत्र क्रतुयाजिनामात्मयाजी विशिष्यते । स एवमेवाहरहः सायं प्रातर्जुहुयादद्भिर्वा सायम्” ।

तथा—“ ब्रह्मचारी गृहस्थश्च योऽनश्नंस्तु तपश्च[7]रेत् ।
प्राणाग्निहोत्रलोपेन अवकीर्णी भवेत्तु सः ” ॥
“अन्यत्र प्रायश्चित्तात्प्रायश्चित्ते तदे[8]व विधानम्[9] ” ।

प्रायश्चित्ते तदेव विधानमिति, प्रायश्चित्ते कर्तव्यमित्यर्थः ।

“ अथाप्युदाहरन्ति—अन्तरा प्रातराशं च सायमाशं तथैव च ।
सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते कदाचन ” ॥

आपस्तम्बः—“आचम्य चोर्ध्वं पाणी धारयेदा प्रोदकीभावात् । ततोऽग्निमुपस्पृशेत्” ।

प्रगतमुदकं याभ्यां तौ प्रोदकौ ।

हारीतः—“ न कार्ष्णायसे मृन्मये[10] वाऽश्नीयात् ” ।

विष्णुः—

---

१ क. ग. घ. ॑ति प्रा॰ । २ क. ग. घ. ॰लमासा॰ । ३ ग. ॰न्नाभिसु॰ । ४ क. ॰तिसहि॰ । ५ क. घ. ॰णिं निस्रा॰ ६ घ. हुत्वाऽन्नम॰ । ७ क. घ. ॰श्चरन् । प्रा॰ । ८ घ. ॰व प्रधानमिति प्रायश्चित्तैक॰ । ९ क. ॰म् । इति प्रायश्चित्तं क॰ । १० ख. घ. ॰ये नाश्नी॰ ।

(गृहस्थधर्मप्रकरणम् ४)

“ [1]न गोब्राह्मणोपरागेऽश्नीयात् । न राजव्यसने प्रवसितश्चाग्निहोत्री यदाऽग्निहोत्रं हुतं मन्येत तदाऽश्नीयात् । यदा कृतं मन्येत वैश्वदेव[2]मपि पर्वणि च यदा पर्वकृतं मन्येत । नाश्नीयाच्चाजीर्णे नार्धरात्रे न मध्याह्ने न संध्ययोः । नाऽऽर्द्रवासा नैकवासा न नग्नो न भिन्नासनगतो न शयनगतो न भिन्नभाजने नोद्धृतस्नेहं न दिवा[3] धाना न रात्रौ[4] तिलसंबद्धं दधि[5] न सक्तून्कोविदारवटपिप्पल[6]शणशाकं नादत्त्वा नाहुत्वा नाऽऽर्द्रपादो नानार्द्रकरमुखश्च नोच्छिष्टो घृतमादद्यात् । न चन्द्रार्कतारका निरीक्षेत न मूर्धानं स्पृशेत् । स्रग्व्यनुलिप्तश्च न निःशेषकृत्स्यादन्यत्र दधिमधुसर्पिःपयःसक्तुपललोदकेभ्यः।

नाश्नीयाद्भार्यया सार्धं नाऽऽकाशे न तथोत्थितः ॥
बहूनां प्रेक्षमाणानां नैकस्मिन्बहवस्तथा ।
शून्यालये वह्निगृहे देवागारे कथंचन ॥

ताम्ररजतसुवर्णशङ्ख[9]स्फटिकाश्मनां भिन्नमभिन्नमित्यदोषः ” ।

मार्कण्डेयः—“न्यस्तपात्रस्तु भुञ्जीत पञ्च ग्रासान्महामुने ।
शेषमुद्धृत्य भोक्तव्यं श्रूयतामत्र कारणम् ॥
विप्रुषां चोपसंस्पर्शः पादचैलरजस्त्वघः ।
मुखेन भुङ्क्ते विप्रोऽपि पित्रर्थे न तु लिप्यते ” ॥

पैतृके भोजने भूमिपात्रप्रतिष्ठापनं न[10] लेपनीयमित्यर्थः ।

विष्णुपुराणे—“ अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् ।
लवणाम्लौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकांस्तथा ॥
[11]प्राग्द्रवं पुरुषोऽश्नीयान्मध्ये च कठिनाशनः ।
अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्ये न मुञ्चति ” ॥

शातातपः—“ विद्यमानेन हस्तेन ब्राह्मणोऽज्ञानदुर्बलः ।
तोयं पिबति वक्त्रेण श्वाऽसौ जायेत नान्यथा ॥
उद्धृत्य वामहस्तेन यस्तोयं पिबति द्विजः ।
सुरापानेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः ॥
हस्तौ प्रक्षाल्य गण्डूषं यः पिबेदविचक्षणः ।
सदेवांश्च पितॄंश्चैव आत्मानं चैव घातयेत् ” ॥

गण्डूषो भोजना[12]न्नचुलकः ।

---

१ ग. न ब्रा° । २ ख. °मग्निप° । ३ ख. ग. °वा न रा° । ४ ग. °त्री न ति° । ५ क. घ. °धिस° । ६ ग. °लशाण° । ७ क. °काले न । ८ क. घ. न । पैठीनसिः—ता° । ९ क. घ. °ह्वशुक्तिस्फ° । १० घ. न लेप° । ११ क. ख. प्राक्पूर्वे पु° । १२ क. ख. ग. °नाम्रचु° ।

ब्रह्मपुराणे—" यस्तु पाणितले भुङ्क्ते यस्तु फूत्कारसंयुतम् ।
प्रसृताङ्गुलिभिर्यश्च तस्य गोमांसवच्च तत् ॥
नाजीर्णे भोजनं कुर्यात्स्याच्चेन्नातिबुभुक्षितः ।
हस्त्यश्वरथयानोष्ट्रप्रासादस्थो न भक्षयेत् ॥
श्मशानाभ्यन्तरस्थो वा देवालयगतोऽपि वा ।
शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं[१] न[२] चाऽऽसने ॥
नाऽऽर्द्रवासा नाऽऽर्द्रशिरा न वाऽयज्ञोपवीतवान् ।
न प्रसारितपादो न पादारोपितपादकः ॥
नावसक्थिकसंस्थश्च न च पर्यङ्किकास्थितः[३] ।
न वेष्टितशिराश्चापि नोत्सङ्गकृतभाजनः[४] ॥
नैकवस्त्रो दुष्टमध्ये सोपानत्कः सपादुकः ।
न चर्मोपरि संस्थश्च चर्मवेष्टितपार्श्ववान् ॥
ग्रासशेषं च नाश्नीयात्पीतशेषं पिबेन्न च ।
शाकमूलफलेक्षूणि दन्तच्छेदेन[५] भक्षयेत् ॥
सेचयेन्नान्नमन्नेन विक्षिप्तं पात्रसंस्थितम् ।
बहूनां भुञ्जतां मध्ये न चाश्नीयात्त्वरान्वितः ॥
वृथा न विकिरेदन्नं नोच्छिष्टः कुत्रचिद्व्रजेत् " ।

शङ्खः—" नानियुक्तोऽग्रासनं गच्छेत् । नाग्रासनस्थः प्रथममश्नीयात् । नाधिकं दद्यान्न प्रतिगृह्णीयात् " ।

बृहस्पतिः—" न स्पृशेद्वामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन ।
न पादं न शिरो बस्तिं न पदा भाजनं स्पृशेत् " ॥

आपस्तम्बः—" मनाग्भुञ्जीत तथा प्रासादकृतभूमौ भुञ्जीत " ।

देवलः—" भुक्तोच्छिष्टं समादाय सर्वस्मात्किंचिदाचमेत्[६] ।
उच्छिष्टभागधेयेभ्यः सोदकं निर्वपेद्भुवि " ॥

अत्र मन्त्रः—" रौरवेऽपुण्यनिलये पद्मार्बुदनिवासिनाम् ।
प्राणिनां[७] पूर्वभूतानामक्षय्यमुपतिष्ठताम् " इति ॥
" भुक्त्वाऽऽचामेद्यथोक्तेन विधानेन समाहितः ।
शोधयेन्मुखहस्तौ च मृद्भिर्घर्षणैरथ " ॥

१ क. °णिस्थे न । २ ग. नवार्यने । ३ क. घ. °र्यङ्कका° । ४ क. ग. घ. °तभोज° । ५ क. ग. घ. °च्छेदैर्न भ° । ६ क. घ. °चरेत् । उ° । ७ क. °नां सर्वजन्तूना° । घ. °नां सर्वभू° ।

व्यासः—" अद्भिः प्राणान्समालभ्य नाभिं पाणितलेन च।
भुक्त्वा चैव प्रतिष्ठेत न चाप्यार्द्रेण पाणिना॥
आचान्तोऽप्यशुचिस्तावद्यावत्पात्रमनुद्धृतम्।
उद्धृतेऽप्यशुचिस्तावद्यावन्नोन्मृज्यते मही "॥

विष्णुपुराणे—" स्वस्थः प्रशान्तचित्तस्तु कृतासनपरिग्रहः।
अभीष्टदेवतानां तु कुर्वीत स्मरणं नरः॥
अग्निराप्याययन्धातुं पार्थिवं पवनेरितः।
दत्तावकाशं नभसा जरयत्वस्तु मे सुखम्॥
अन्नं बलाय मे भूमेरपामग्न्यनिलस्य च।
भवत्वेतत्परिणतौ ममास्तु विहितं सुखम्॥
प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा।
अन्नं पुष्टिकरं चास्तु ममास्तु विहितं सुखम्॥
अगस्तिरग्निर्वडवानलश्च भुक्तं मयाऽन्नं जरयन्त्वशेषम्।
सुखं च मे तत्परिणामसंभवं यच्छन्त्वरोगो मम चास्तु देहे॥
विष्णुः समस्तेन्द्रियदेहदेहप्रधानभूतो भगवान्यथैकः।
सत्येन तेनान्नमशेषमन्तरोदारोग्यदो मे परिणाममेतु॥
विष्णुरत्ता तथैवान्नं परिणामश्च वै यथा।
सत्येन तेन मद्भुक्तं जीर्यत्वन्नमिदं तथा॥
इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमृज्य तथोदरम्।
अनायासप्रदायीनि कुर्यात्कर्माण्यतन्द्रितः॥
नाद्यात्सूर्यग्रहात्पूर्वमह्नि सायं शशिग्रहात्।
ग्रहकाले च नाश्नीयात्स्नात्वाऽश्नीयाच्च मुक्तयोः॥
स्नात्वा दृष्ट्वा परेऽह्न्यद्याद्ग्रस्तास्तमितयोस्तथा "।

स्मृत्यन्तरम्—" भुक्त्वाऽङ्गुलितलं घृष्ट्वा नेत्रयोर्यत्प्रदीयते।
अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहति "॥

तथा—

" शर्यातिं च सुकन्यां च च्यवनं शक्रमश्विनौ।
भोजनान्ते स्मरेन्नित्यं चक्षूरोगैर्न बाध्यते "॥ १०६॥

१ ग. दत्तावकाशे न°। २ क. °यत्वशे°। ३ ग. °षमेतदारोग्यदं मे। ४ ख. घ. °राऽऽरो°। ५ ग. स्पृष्ट्वा।

अतिथित्वे तु वर्णानां देयं शक्त्याऽनुपूर्वशः ॥

ब्राह्मणादीनां वर्णानामतिथिभावे सति ब्राह्मणादिक्रमेण ते भोजयितव्याः, यदि शक्नुयात् । अशक्तस्य ब्राह्मणातिथिभोजनं नियतम् । यदाह बौधायनः—

"अथातः पञ्च महायज्ञास्तान्येव महासत्राणि, देवयज्ञः पितृयज्ञो ब्रह्मयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञ इत्यहरहर्देवेभ्यः स्वाहा कुर्यादाकाष्ठादथैनं देवयज्ञं समाप्नोति । अहरहः पितृभ्यः स्वधा कुर्यादोदपात्रादथैनं पितृयज्ञं समाप्नोति । अहरहः स्वाध्यायमधीयीताऽऽ प्रणवादथैनं ब्रह्मयज्ञं समाप्नोति । अहरहर्भूतेभ्यो बलिं हरेदा पुष्पेभ्योऽथैनं भूतयज्ञं समाप्नोति । अहरहर्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यादा मूलफलशाकेभ्योऽथैनं मनुष्ययज्ञं समाप्नोति" ।

अतश्चातिथिपूजाया अकरणे निन्दा ब्राह्मणातिथिपूजनाकरणविषयैव । यदाह विष्णुः—"अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहस्थस्य तु गच्छति ।
तस्मात्सुकृतमादाय दुष्कृतं तु प्रयच्छति" ॥

अत एव मनुः क्षत्रियादीनामिच्छयाऽऽतिथ्यं कार्यमित्याह—

"यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियो गृहमाव्रजेत् ।
भुक्तवत्सु तु विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत् ॥
वैश्यशूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ ।
भोजयेत्सह भृत्यैस्तावानृशंस्यं प्रयोजयन्" इति ॥

आनृशंस्यमनैष्ठुर्यम् ॥

अप्रणोद्योऽतिथिः सायमपि वाग्भूतृणोदकैः ॥ १०७ ॥

सायमागतोऽतिथिरप्रणोद्योऽप्रत्याख्येयः । आशयितव्य इत्यर्थः । यदाह मनुः—"अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्योढो गृहमेधिना ।
काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्नन्गृहे वसेत्" इति ॥

अशनाभावे तु वाग्भूतृणोदकैरप्यप्रणोद्यः । अप्येतैरातिथ्यं कुर्यादित्यर्थः ॥ तथाचाऽऽपस्तम्बः—"काले स्वामिनावन्नार्थिनं न प्रत्याचक्षीयातामन्नाभावे भूमिरुदकं तृणानि कल्याणी वागित्येतानि" ॥ १०७ ॥

सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षा दातव्या सव्रताय च ॥

---

१ ङ. °त्वेन व° । २ ग. °ह—गोबि(भि) लः । अ° । ३ ख. °र्यादातोद° । ग. °र्यादानोद° । ४ ग. घ. °न्गृहे व । ५ ङ. °व्या सुव्र° ।

भिक्षवे यतये सव्रताय ब्रह्मचारिणे च सत्कृत्य पूजयित्वा भिक्षया पूजा, ग्रासपरिमितमन्नं भिक्षा ।

नृसिंहपुराणे—" भिक्षां च भिक्षवे दद्यात्परिव्राड्ब्रह्मचारिणे ।
अकल्पितान्नादुद्धृत्य सर्वव्यञ्जनसंयुतम् ॥
अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षार्थं गृहमागते ।
उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षां दत्त्वा विसर्जयेत् " ॥

गौतमः—" स्वस्तिवाच्य भिक्षादानमप्पूर्वम् " अप्पूर्वमुदकपूर्वम् । यतिविषयमेतत् ।

मार्कण्डेयपुराणे—" ग्रासप्रमाणा भिक्षा स्यादग्रं ग्रासचतुष्टयम् ।
अग्रं चतुर्गुणं तत्तु हन्तकारं विदुर्बुधाः ॥
भोजनं हन्तकारं वा अग्रं भिक्षामथापि वा ।
अदत्त्वा तु न भोक्तव्यं यथाविभवमात्मनः " ॥

नित्यश्राद्धातिथ्याभ्यां कर्मान्तरमेतत् ।

विष्णुः—" भिक्षुकाभावे चाग्रं गोभ्यो दद्यादग्नौ वा प्रक्षिपेत् । भुक्तेऽप्यन्ने विद्यमाने न भिक्षुकं प्रत्याचक्षीत " ।

गृहस्थेन भुक्तेऽप्यन्ने तस्मिन्विद्यमान इत्यर्थः । चकाराद्गोग्रासादिसंग्रहः । यदाह ऋष्यशृङ्गः—" गवां ग्रासं च कुर्वीत नित्यमेव दिने दिने " ।

महाभारते—" घासमुष्टिं परगवे सान्नं दद्यात्तु यः सदा ।
अकृत्वा स्वयमाहारं स्वर्गलोकं स गच्छति " ॥

ब्रह्मपुराणे—" सौरभेय्यः स्वर्गहिताः पवित्राः पुण्यराशयः ।
प्रतिगृह्णन्तु मे ग्रासं गावस्त्रैलोक्यमातरः ॥
दद्यादनेन मन्त्रेण गवां ग्रासं सदैव हि ।
गवां कण्डूयनं घासं ग्रासमाह्निकमेव वा ॥
दत्त्वा भवेन्नृणां पुण्यं गोप्रदानसमं नृणाम् " ।

भिक्षादानं नैवेद्यादिदानोपलक्षणम् । यद्ब्रह्मपुराणम्—
" विप्रेभ्यश्चाथ तद्देयं ब्रह्मणे यन्निवेदितम् ।
वैष्णवं सात्वतेभ्यश्च भस्माङ्गेभ्यश्च शांभवम् ॥
सौरं गोभ्यश्च शाक्तेभ्यो देवीभ्यो यन्निवेदितम् ।

१ क. °युताम् । अ° । २ ख. ग. °त् । स्व° । ३ क. °व्यः सर्ग° । ४ क. °मं सदा । भि° । ग. °मं फलम् । भि° ।

एतावतिथिश्रोत्रियौ ब्रह्मलोककामेन गृहस्थेन मान्यौ पूज्यौ। नित्यस्याप्यस्याऽऽनुषङ्गिकं फलमेतदिति वचनसामर्थ्याद्गम्यते । श्रोत्रियस्य स्नातकपार्थिवत्वादिविशिष्टस्य मधुपर्करूपमर्हणमुक्तं श्रोत्रियत्वमात्रेणातिथित्वमात्रेण वा विशिष्टस्य माननमनेन फलाय विधीयत इत्यनुसंधेयम् ॥ १११ ॥

किंच—

परपाकरुचिर्न स्यादनिन्द्यामन्त्रणादृते ॥

अनिन्द्यमामन्त्रयितारं[1] वर्जयित्वा परस्यान्नं नाभिलषेत् । कात्यायनः—
" अनिन्द्येनाऽऽमन्त्रितो नापक्रमेत् । आमन्त्रितो वाऽन्यदन्नं न प्रतिगृह्णीयात् " ॥

वाक्पाणिपादचापल्यं वर्जयेच्चातिभोजनम् ॥११२॥

वागादीनां चापल्यमसंयतत्वं वर्जयेत् ।
अत्र गौतमः—" न शिश्नोदरपाणिपादचक्षुर्वाक्चापलानि कुर्यात् ।
अतिभोजनं च वर्जयेत् " ।

अनारोग्यादिहेतुत्वात् ।
तथा च मनुः—" अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम् ।
अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् " ॥

ब्रह्मपुराणे—कुर्यात्क्षीरान्तमाहारं न तु पश्चात्पिबेद्दधि ।
जठरं पूरयेदर्धमन्नैर्भागं जलेन च ॥
वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् " ॥ ११२ ॥

अतिथिं श्रोत्रियं तृप्तमासीमान्तमनुव्रजेत् ॥

अतिथिं श्रोत्रियं च तृप्तं सन्तमासीमान्तं[2] सीमान्तं[3] यावदनुव्रजेत् । त्रिविधा सीमा—वास्तुसीमा, ग्रामसीमा, क्षेत्रसीमेति । सा चानुव्रजनीयगुणापेक्षया व्यवस्थापनीया ।

यदाह मनुः—" आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनम् ।
उत्तमेषूत्तमं कुर्याद्धीने हीनं समे समम् " * इति ॥

गच्छतोऽनुव्रज्योक्ता । यदि कुतोऽपि हेतोर्निवसति तदा यत्कार्यं तदाह शङ्खः–

---

* इत आरभ्य निवसतीत्यन्तग्रन्थो घ. पुस्तके न ।

---

१ क. ग. 'निन्दितमा॰' । २ क. घ. 'मान्तादनु॰' । ३ क. ग. '॰न्तं या॰' ।

" सहाऽऽसीत प्रदोषेऽनुज्ञाप्य शयीत पूर्वं प्रतिबुध्येत प्रस्थितमनुव्रजेत् । समभ्यनुज्ञातो निवर्तेत " ॥

अहःशेषं समासीत शिष्टैरिष्टैश्च बन्धुभिः ॥ ११३ ॥

अहःशेषमवशिष्टदिनभागं शिष्टैरुक्तलक्षणैरिष्टैः प्रियैश्च बन्धुभिश्च संबन्धिभिरासीत ।

अत्र दक्षः—" भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् ।
इतिहासपुराणाभ्यां षष्ठसप्तमकौ नयेत् ॥
अष्टमे लोकयात्रा तु बहिः संध्या ततः परम् " इति ॥

लोकयात्रा लोकस्थितिः ॥ ११३ ॥

उपास्य पश्चिमां संध्यां हुत्वाऽग्नींस्तानुपास्य च ॥
भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातितृप्त्याऽथ संविशेत् ॥११४॥

पश्चिमां सायं संध्यां यथाविधि उपास्य वन्दित्वाऽग्नीन्वैतानानौपासनं वा विधिवद्धुत्वा तानुपास्याऽऽराध्य तद्दै(द्दे)वत्यमन्त्रजपादिना भृत्यैः पुत्रादिभिः परिवृतः समावृतोऽनतितृप्त्या भुक्त्वाऽऽवश्यककार्यान्तरं कृत्वा संविशेत्, स्वापार्थं शय्यायामङ्गयष्टिं विन्यसेत् ।

दक्षः—" होमो भोजनकालश्च यश्चान्यद्गृहकृत्यकम् ।
कृत्वा चैव ततः पश्चात्स्वाध्यायं किंचिदाचरेत् ॥
प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ।
यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते " ॥

आपस्तम्बः—" सदा निशायां दारान्प्रत्यलंकुर्वीत " ।

दारशब्देनात्र ज्येष्ठा सद्भार्योच्यते । तां प्रत्येवाऽऽत्मानमलंकुर्वीत । नान्यां प्रतीत्यर्थः ।

विष्णुः—

" नाऽऽर्द्रपादः स्वप्यान्नोत्तरापरशिरा न नग्नो नानुवंशं नाऽऽकाशे न पालाशे शयने न पञ्चदारुकृते न गजभग्नकृते न विद्युद्दग्धकृते न च्छिन्ने नाग्निप्लुष्टे न घटसिक्तद्रुमजे न श्मशानशून्यालयदेवतायतनेषु न चपलमध्ये नारिमध्ये न

---

१ ग. सहाऽऽसी° । २ क. घ. पुनः । ३ ग. ङ. °तृप्तोऽथ । ४ ग. °ष्ठा स्वभार्यो° । ५ ग. पाताले न प° । ६ क. °रिष्टम° ।

धान्यगोगुरुहुताशनसुराणामुपरि नोच्छिष्टो न दिवा स्वप्यात् । न संध्यायां न सभस्मनि देशे नाऽऽर्द्रे न पर्वतमस्तके " ।

उशना—" न तैलाभ्यक्तशिराः स्वपेत् । नादीक्षितः कृष्णचर्मणि " ।

कृष्णोऽत्र हरिणः ॥ ११४ ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम् ॥

रात्रेरुपान्त्यो मुहूर्तो ब्राह्मः, तस्मिन्नुत्थाय निद्रां हित्वाऽऽत्मनो हितं चिन्तयेद्विमृशेत् । श्रेयश्च त्रिवर्गात्मकम् । यदाह मनुः—

" धर्मार्थावुच्यते श्रेयः कामार्थौ धर्म एव च ।
अर्थ एवेह वा श्रेयांस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः " ॥

धर्मार्थकामास्त्रिवर्गः । तथैतच्च श्रेयोऽद्येत्थं मया साधनीयमिति चिन्तयेत्परिभावयेत् ।

" ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थावनुचिन्तयेत् ।
कायक्लेशांश्च तन्मूलान्वेदतत्त्वार्थमेव च " ॥

व्यासः—" किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।
इति संचिन्त्य कार्याणि धीरः कुर्वीत वा न वा ॥
उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं किमद्य सुकृतं कृतम् ।
दत्तं वा दापितं वाऽपि वाक्सत्या वाऽपि भाषिता * ॥
उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं महद्भयमुपस्थितम् ।
मरणव्याधिशोकानां किमद्य निपतिष्यति ॥
यस्यां रात्र्यां व्यतीतायां न किंचिच्छुभमाचरेत् ।
तमेव वन्ध्यं दिवसमिति विद्याद्विचक्षणः " ॥

धर्मार्थकामान्स्वे काले यथाशक्ति न हापयेत् ॥११५॥

धर्माङ्गभूते काले धर्मं कुर्यात् । न तद्बाध(धे)नार्थकामौ । एवं धर्माविरुद्धेऽर्थकालेऽ-

---

* एतदग्रेऽधिकोऽयं ग्रन्थो घ.छ.ञ. पुस्तकेषु । स यथा—"कायक्लेशांश्च तन्मूलान्वेदतत्त्वार्थमेव च । मत्स्यपुराणम्——कार्तवीर्यार्जुनो नाम राजा बाहुसहस्रयुक् । योगं संकीर्तयेन्नागं कालमुत्थाय मानवः ॥ न तस्य वित्तनाशः स्यान्नष्टं च लभते पुनः । इति नन्दीश्वरं प्रतीश्वरवाक्यम् । स्कन्दपुराणे—— अनामयश्चेतनवान्नाम कीर्तयिता तव । सोऽप्यश्वमेधस्य फलं लप्स्यते नात्र संशयः ॥ व्यासः——"इति ।

---

१ क. ख °मान्द्रेका' ।

र्थमेव । तथा तदुभयानवरुद्धे काले कामम् । इत्थं यथाशक्ति[1] धर्मार्थकामेभ्यो न हापिता भवन्ति । तथा च गौतमः—

" न पूर्वाह्णमध्याह्नापराह्णानफलान्कुर्याद्यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यस्तेषु तु धर्मोत्तरः स्यात् " ।

मनुः—" परित्यजेदर्थकामौ[2] स्यातां धर्मविवर्जितौ ।
धर्मं चाप्यसुखोदर्कं लोकसंक्रुष्टमेव च " ॥ ११५ ॥

मान्यत्वनिमित्तानि सक्रमकान्या(ण्या)ह—

विद्याकर्मवयोबन्धुवित्तैर्मान्या यथाक्रमम् ॥
एतैः प्रभूतैः शूद्रोऽपि वार्धके मानमर्हति ॥ ११६ ॥

विद्यादिभिस्तद्वन्तो वयोबन्धुवित्तैर्यथानिर्देशक्रमं मान्या भवन्ति । कर्मवयोबन्धुवित्तवद्भ्यो[3]र्विद्यावान्मान्यो वयोबन्धुवित्तवद्भिः कर्मवान्बन्धुवित्तवद्भ्यां[4] वयस्वान् । एवं वित्तवता बन्धुमान्न पुनरन्यथा । विद्या पुराणन्यायेत्यत्रोक्ता[5] । कर्म विहितक्रिया । वयो मानयितृवयोपेक्षयाऽधिकम् । बन्धवो ज्ञातयः । वित्तमर्थः । एतैर्युक्ता द्विजा मान्या भवन्ति । विद्यादिमतां समवाये यथाक्रमं क्रमानतिक्रमेण मानः कार्यः, पूर्वं पूर्वमुत्तराद्गरीय इत्यर्थः । एतैः कर्मादिभिर्गुणैः प्रत्येकं प्रभूतैर्युक्तो वार्धके सति शूद्रो नमस्कारव्यतिरिक्तं मानमर्हति । वार्धकमत्राशीतेरुत्तरम् । यदाह गौतमः–" शूद्रोऽप्यशीतिको वरः " इति ।

तथा जातिरपि मान्यत्वहेतुरित्याह स एव—

" वित्तबन्धुकर्मजातिविद्यावयांसि मान्यानि परबलीयांसि ।
श्रुतं तु सर्वेभ्यो गरीयस्तन्मूलत्वाद्धर्मस्य " ।

जातिर्मान्यत्वकारणम् । उत्कृष्टगुणविद्यायुक्तस्तु हीनजातिरप्युत्कृष्टजातेर्मान्यो भवति ।

यदाह मनुः—" वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।
एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥
पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च ।
यत्र स्युः सोऽपि मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः " ॥

वर्षशतस्योत्तमो दशमो भागो दशमी । संख्यातो भूयांसि, प्रकर्षतो गुण-

---

१ क °क्ति न । २ क. 'मौ यौ स्यातां धर्मव' । ३ क. °वद्भ्यो विद्या° ४ । क °वद्भ्यः क' । ५ ग. °येभ्योऽन्यत्रोक्तक° ।

वन्ति । तेन जातिमनादृत्य बहुविद्योऽल्पविद्येन मान्यः । प्रकृष्टविद्यश्चाप्रकृष्टविद्येन । एवं कर्मादिष्वपि ॥ ११६ ॥

वृद्धभारिनृपस्नातस्त्रीरोगिवरचक्रिणाम् ॥
पन्था देयो नृपस्तेषां मान्यः स्नातस्तु भूपतेः ॥ ११७ ॥

वृद्धो दशमीस्थः, "चक्रिणो दशमीस्थस्य" इति[स्मृतिः]। वयसोऽन्तिमावस्था दशमी । भारी भारवान् । नृपो राजन्यः । स्नातः स्नातकः । स्त्रीरोगिणौ प्रसिद्धौ । वरः कन्यामुद्वोढुं प्रवृत्तः । चक्री शकटवाहकः । एषां पन्था देयः । पथि मिलितेष्वेतेषु मार्गादपसर्तव्यमिति । पथि तेषां समवेतानां नृपो मान्यः । नृपस्य च स्नातको मान्यः स चेद्ब्राह्मणः ।

यदाहाऽऽपस्तम्बः—

" राज्ञः पन्था ब्राह्मणेन समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्था यानस्य भाराभिनिहितस्याऽऽतुरस्य स्त्रिया इति सर्वैर्दातव्यो वर्णज्यायसां चेतरैर्वर्णै[2]रशिष्टपतितमत्तोन्मत्तानामात्मस्वस्त्ययनार्थेन सर्वैरेव दातव्यः " इति ।

स्त्री चात्र गर्भिणी ज्ञेया । यदाह बौधायनः—

" पन्था देयो ब्राह्मणाय गवे राज्ञे ह्यचक्षुषे ।
वृद्धाय भारतप्ताय गर्भिण्यै दुर्बलाय च " ॥

शङ्खलिखितौ—"पन्था देयो बालप्रव्रजितविद्याशिल्पगुणप्रकृष्टेभ्यः" इति॥११७॥

धर्मार्थानां वृत्त्यर्थानां च कर्मणां व्यवस्थामाह—

इज्याध्ययनदानानि वैश्यस्य क्षत्रियस्य च ॥
प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे याजनाध्यापने तथा ॥ ११८ ॥

इज्यादिकर्माणि वैश्यक्षत्रिययोः, चकाराद्विप्रस्यापि धर्मसाधनानि । प्रतिग्रहादीनि तु विप्रस्यैव वृत्तिसाधनानि । अधिकत्वं प्रतिग्रहादेरप्यसाधारण्यम् । ब्राह्मणस्यैव प्रतिग्रहा[4]दिरित्यर्थः । अत एव विप्र इति विषयसप्तमी । अनन्यत्रभा(न्यभा)वेश्च विषयः । अतो ब्राह्मणस्यैव प्रतिग्रहादिवृत्तित्रयम् । यत्पुनः—" अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते " इति, तदध्यापनमात्रकर्तृ[6]त्वमब्राह्मणस्याभ्यनुजानाति, न तु वृत्तित्वमपि । अत एवानन्तरमाह मनुः—

" अनुव्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः " इति ॥

१ ङ. °तश्च भू° । २ ग. °र्णैरेव । शिल्पप° । ३ घ. °ह्यादेरि° । ४ क. °दित्यर्थः । ५ ग °वश्चात्र वि° ६ ग. °र्तृकत्व° ।

अनुव्रज्यैव शुश्रूषेत्यर्थः। अब्राह्मणो ब्राह्मणस्य यावदध्ययनं तावदेव गुरुः। पश्चाद्ब्राह्मण एवाध्यापितो गुरुः।

यदाह गौतमः—"आपत्कल्पो ब्राह्मणस्याब्राह्मणाद्विद्योपयोगस्तदनुगमनं शुश्रूषा। समाप्ते ब्राह्मणो गुरुः" इति।

एवं च—"अजीवन्तः स्वधर्मेणानन्तरां पापीयसीं
वृत्तिमातिष्ठेरन्न तु कदा चिज्ज्यायसीम्"

इति वसिष्ठवचनम(नं ना)समञ्जसं भवति। इज्याध्ययनमित्यत्रेज्याग्रहणेन दानाध्ययनव्यतिरिक्ता द्विजातिधर्मा लक्ष्यन्ते ॥ ११८॥

प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम् ॥

प्रधानं मुख्यं क्षत्रिये प्रजानां परिपालनम्। प्रधानं प्रजापरिपालनाख्यं कर्म धर्महेतुत्वाच्च। वक्ष्यति हि—पुण्यषड्भागमादत्त इत्यादिना प्रसङ्गतः पुण्यषड्भागस्यार्थषड्भागस्य चोपादानमिति॥

कुसीदं कृषिवाणिज्ये पाशुपाल्यं विशः स्मृतम्॥ ११९ ॥

कुसीदं स्वर्णादेर्वृद्ध्युपजीवनम्। कृषिः प्रसिद्धा। वाणिज्यं वणिक्कर्म। ततश्च धान्यादि समर्घं गृहीत्वा महार्घं दीयत इति वाणिज्यम्। पाशुपाल्यं पशुरक्षणम्। तत्सर्वं वैश्यस्य मुख्यं वृत्तिकर्म॥ ११९॥

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तयाऽजीवन्वणिग्भवेत् ॥
शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद्द्विजातिहितमाचरेत् ॥१२०॥

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा मुख्या वृत्तिः। ब्राह्मणशुश्रूषा तु धर्मोऽपि।

[* यदाह मनुः—"विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते।
यदतोऽन्यद्धि कुरुते तद्भवेत्तस्य निष्फलम्"॥

विशिष्टमुत्कृष्टम्। धर्मवृत्तिहेतुत्वात्। निष्फलं धर्मरहितमित्यर्थः।

ततश्च क्षत्रियवैश्यसेवा शूद्रस्य वृत्त्यर्थैव। तदाह स एव—

"शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षन्क्षत्रमाराधयेद्यदि।
धनिनं चाप्युपाराध्य वैश्यं शूद्रो जिजीविषुः॥

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः शृङ्खल्येकाप्रतस्थिता एतदग्रे वर्तते घ. पुस्तके।

---

१ क. घ. °पत्काले ब्रा°। २ ग. °ज्ये पशु°। ३ ङ. °ल्पैर्नानाविधै°। ४ क. ङ. °चरन्। ५ क. धर्म्यैवृ°। ६ ख. °लं कर्म°। ७ क. ख. °द्रोऽपि जी°।

स्वर्गार्थमुभयार्थं वा ब्राह्मणं न विरोधयेत् ।
या तु ब्राह्मणशब्दस्य सा ह्यस्य कृतकृत्यता " ॥

द्विजैश्च तस्य यथाशक्ति वृत्तिर्विधेयेत्याह स एव—

" प्रकल्प्यतेऽस्य तैर्वृत्तिः स्वकुटुम्बाद्यथार्हतः ।
शक्तिं चावेक्ष्य दाक्ष्यं च भृत्यानां च परिग्रहम् ॥
उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ।
पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छदाः " ॥

अपुष्टतण्डुलानि धान्यानि पुलाकाः । परिच्छद उपकरणम् । तया द्विजशुश्रूषया न जीवंस्तदा वणिग्भवेत् । वणिज्यया जीवेदित्यर्थः । शिल्पैर्वा विविधैश्चित्रकर्मादिभिर्जीवेत् ।

" अशक्नुवंस्तु शुश्रूषां शूद्रः कर्तुं द्विजन्मनाम् ।
पुत्रदारात्यये प्राप्ते जीवेत्कारुककर्मभिः " ॥

इति च स्मरणान्तरात् । तथा—

" यादृशेन कर्मणा क्रियमाणेन द्विजातिशुश्रूषानर्हो न भवति तानि कर्माणि प्रचरणीयानि । यैः प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयस्तानि शिल्पानि कारुकर्माणि च "

इति, तत्रापि द्विजातिहितमाचरणीयम् । तथा च देवलः—

" शूद्रधर्मो द्विजातिशुश्रूषा पापवर्जनं कलत्रादिपोषणं कर्षणपशुपालनभारोद्वहनपण्यव्यवहारचित्रकर्मनृत्तगीतवेणुवीणामुरजमृदङ्गवादनानि " इति ।]

शूद्राधिकारे नरसिंहपुराणम्—

" अयाचितः प्रदाता स्यात्कृषिं वृत्त्यर्थमाश्रयेत् ।
पुराणं शृणुयाच्चैव नरसिंहस्य पूजनम् " ॥

महाभारते—" दूराच्छूद्रेणोपचर्यो ब्राह्मणोऽग्निरिव ज्वलन् ।
संस्पृश्य परिचर्यस्तु वैश्येन क्षत्रियेण च " ॥

पुराणश्रवणविधौ भविष्यत्पुराणे—

" शूद्राणां पुरतो वैश्या वैश्यानां क्षत्रियास्तथा ।
क्षत्रियाणां तथा विप्राः शृण्वन्त्येकाग्रतः स्थिताः " ॥ १२० ॥

शूद्रवृत्तीरभिधाय धर्ममाह—

१ क. जीवेत्तदा ।

भार्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्ता श्राद्धक्रियापरः ॥
नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्च यज्ञान्न हापयेत् ॥ १२१ ॥

भार्यायामेव रतिर्यस्य स तथोक्तः । अनेन च भार्याव्यभिचारपरिहारो धर्मत्वेनास्य विधीयते । शुचिः शास्त्रीयशौचकर्ता स्यात् । भृत्यभर्ता भृत्यानां पुत्रकलत्रादीनां पोषकः । श्राद्धक्रियापरः श्राद्धानुष्ठाननिष्ठः । उक्तान्पञ्च यज्ञान्नमस्कारात्मकेन मन्त्रेण कुर्यात्, न पुनरनधीतमन्त्रत्वेन तान्हापयेत्त्यजेत् । मन्त्रशब्दोऽत्र सकलमन्त्रकार्यनमस्कारविनियोगार्थः । अन्यथा समानार्थतया स्वाहाकारस्वधाकारयोरेव कार्यं स्यात् । ननु च शूद्रोऽनग्निः कथमग्निसाध्यकर्माधिकारी स्यात् । न चास्य विवाहाग्निरस्तीति वाच्यम् । शूद्रस्य विवाहहोमाभावात् । न ह्यमन्त्रकोऽस्ति होमः । न च शूद्रो मन्त्रवान् । नमस्कारश्च पञ्चयज्ञेष्वेव मन्त्रकार्ये विधीयते । न विवाहेऽपि । तस्मादग्निसाध्येषु कार्येषु वक्तव्योऽस्याधिकारहेतुः । उच्यते—अनग्नेरपि शूद्रस्य वैश्वदेवादिकर्माणि लौकिकेऽग्नौ कार्याणि तं प्रत्येवेह विहितत्वात् । यथा निषादस्थपतीष्टिः[3] । किंचिद्द्विजातीनामपि वैश्वदेवकर्म न विवाहाग्निनियतं किं पुनः शूद्रस्य । यत्तु गौतमेन शूद्रमधिकृत्योक्तम् "पाकयज्ञैः स्वयं यजेतेत्येके" इति, तल्लौकिकाग्निविषयम् ॥ १२१ ॥

अधुना सर्ववर्णसाधारणं धर्ममाह—

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥
दानं दमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥१२२॥

अहिंसाऽविहितवधवर्जनम् । सत्यं यथार्थवचनम् । तच्च भूतहितमेव योज्यम् । "सत्यं भूतहितं प्रोक्तम्" इति व्यासवचनात् । सत्यमपि प्रियमेव वाच्यम् ।

"सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् ।
प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः" इति मनुवचनात् ।

अस्तेयमदत्तास्वीकारः । शौचमभक्ष्यपरिहारादि ।

तथा—"शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ।
मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथाऽऽन्तरम्" ॥

इन्द्रियनिग्रहो निषिद्धेभ्यो विषयेभ्य इन्द्रियाणां निवारणम् । दानं

---

१ ङ. 'यारतः । न' । २ ख. ग. घ. तथा । ३ ग. 'ष्टिः । केषां चि' ।

प्रत्युपकारानपेक्षया पात्रे स्वधनप्रतिपादनम् । दमो निषिद्धान्मनोव्यापारोपरमः । दया भूतहितैषित्वम् । क्षान्तिः क्षमा कोपवर्जनम् । "क्षमा द्वंद्वसहिष्णुत्वम्" इति स्मृत्यन्तरम् । दमः क्षमाऽऽर्जवं दानमिति तु पाठे— आर्जवमकौटिल्यं, समचित्तता वा । "आर्जवं समचित्तता" इति वचनान्तरात् । सर्वेषामेव वर्णानामहिंसादि प्रत्येकं धर्मसाधनं भवति । तेषामेवात्र प्रकृतत्वात् । धर्मोऽत्रापूर्वात्मकोऽभिमतः । अत्र व्यासः—

"आनृशंस्यमहिंसा च प्रसादः संविभागिता ।
श्राद्धकर्माऽऽतिथेयं च सत्यमक्रोध एव च ॥
स्वेषु दारेषु संतोषः शौचं नित्यानसूयता ।
आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मः साधारणो नृप" ॥

तथा—"सत्यं दमस्तपः शौचं संतोषो ह्रीः क्षमाऽऽर्जवम् ।
ज्ञानं शमो दया ध्यानमेष धर्मः सनातनः ॥
सत्यं भूतहितं प्रोक्तं मनसो दमनं दमः ।
तपः स्वधर्मवर्तित्वं शौचं संकरैर्वर्जनम् ॥
संतोषो विषयत्यागो ह्रीरकार्यनिवर्तनम् ।
क्षमा द्वन्द्वसहिष्णुत्वमार्जवं समचित्तता ॥
ज्ञानं तत्त्वार्थसंबोधः शमश्चित्तप्रशान्तता ।
दया भूतहितैषित्वमेष धर्मः सनातनः" ॥

बृहस्पतिः—"दया क्षमाऽनसूया च शौचानायासमङ्गलम् ।
अकार्पण्यमस्पृहत्वं सर्वसाधारणानि तु ॥
परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा ।
आपन्ने रक्षितव्यं तु दयैषा परिकीर्तिता ॥
बाह्ये चाऽऽध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित् ।
न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्तिता ॥
न गुणान्गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि ।
नान्यदोषेषु रमते साऽनसूया प्रकीर्तिता ॥
अभक्ष्यपरिहारश्च संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः ।
स्वधर्मे च व्यवस्थानं शौचमेतत्प्रकीर्तितम् ॥

---

१ ख. ग. °कोऽधिगतः । २ ग. °कल्पव° । ३ घ. °रमार्जे° । ४ क. °प्रसन्नता । ५ घ. °ति परगु° । ६ ख. मर्मगु° ।

शरीरं पीड्यते येन सुशुभेनापि कर्मणा ।
अत्यन्तं तन्न कर्तव्यमनायासः स उच्यते ॥
प्रशस्ताचरणं नित्यं नाप्रशस्तप्रवर्तनम् ।
एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
स्तोकादपि प्रदातव्यमदीनेनान्तरात्मना ।
अहन्यहनि यत्किंचिदकार्पण्यं तदुच्यते ॥
यथोत्पन्नेन संतोषः कर्तव्यो ह्यन्नवत्तु वा ।
परस्याचिन्तयित्वाऽर्थं साऽस्पृहा परिकीर्तिता " ॥

शरीरमत्यन्तं पीडयते येन तन्न कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १२२ ॥

वयोबुद्ध्यर्थवाग्वेशश्रुताभिजनकर्मणाम् ॥
आचरेत्सदृशीं वृत्तिमजिह्मामशठां तथा ॥ १२३ ॥

वयः शरीरावस्था बाल्ययौवनादिः । बुद्धिः प्रज्ञा । अर्थो वित्तम् । वाग्भाषणम् । वेशो वस्त्रकचादिविन्यासः । श्रुतं गुरुतः पुराणादिविद्याधिगमः । अभिजनः कुलम् । कर्म योगादि । एषां वृत्तिं स्थितिं सदृशीं परस्परानुरूपाममत्सरामजिह्मामकुटिलामशठां वाऽऽचरेत् । एतदुक्तं भवति—वयःकर्मार्थश्रुताभिजनानां प्रत्येकमनुरूपवेशभाषणबुद्धिवृत्तिः कार्येति ।
तथा च बृहस्पतिः—" यथा विद्या यथा कर्म यथा वित्तं यथा वयः ।
जनैस्तथैव वर्तेत वेशादिभिरनुद्धतः " ॥ १२३ ॥

एवं प्रसङ्गेनाभिधाय प्रकृतं द्विजं प्रत्याह—

त्रैवार्षिकाधिकान्नो यः स सोमं हि पिबेद्द्विजः ॥

वर्षत्रयं यावद्भृत्यभरणपर्याप्तादन्नादधिकं यस्य विद्यते स द्विजः सोमं पिबेत् । सोमेन यजेतेत्यर्थः । मनौ तु विशेषः—
" यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ।
अधिकं वाऽपि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥
अतस्त्वल्पीयसि द्रव्ये यः सोमं पिबति द्विजः ।
स पीतसोमपूर्वोऽपि न तस्याऽऽप्नोति तत्फलम् " ॥

---

१ घ. °नातिक° । २ क. घ. नित्यमप्रशस्तविवर्जनं° । ३ ग. प्रोक्तं विद्वद्भिस्त° । ४ क. घ. °ते । अथो° । ५ क. ह्यर्थवर्तु वा । ग. °ह्यर्थवत्तु वा । घ. ह्यर्थवर्तया । प° । ६ ग. घ. °ग्वेषश्रु° । ७ क. जने तथै° ।

नित्यसोमयागविषयमेतत् । यत आह विष्णुः—

"त्रैवार्षिकान्नः प्रत्यब्दं सोमेन यजेत । अभावे वैश्वानर्या" इति ।

ननु "द्वादश रात्रीर्दीक्षितो भृतिं चिन्वीत" इति विधिसामर्थ्याद्याचितेनैव ऋत्विजां भृतिः कार्येति व्यर्थस्त्रैवार्षिकाधिकान्नो य इति वचनारम्भः । मैवम् । एतद्वाक्यारम्भसामर्थ्यादेवैतद्गम्यते—भिक्षमाणस्यालाभेऽल्पलाभे वा पूर्वार्जितेनापि धनेन यथोक्तं दक्षिणादानं कार्यं न पुनरदानं, दक्षिणाल्पदानं वेति । यत्तु कल्पसूत्रादौ श्रुतौ च "दातव्यैव यज्ञे दक्षिणा भवत्यल्पिकाऽपि" इत्यादिवचनं, तत्त्रैवार्षिकाधिकान्नेनाधिकारिणा प्रारब्धे क्रतौ विनष्टे पूर्वार्जिते धने भिक्षितस्य चापर्याप्तौ द्रष्टव्यम् । अथ वा सदस्यप्रसर्पकात्रेयादिभ्यो दानं ब्राह्मणभोजनं च प्रागर्जितेनैव धनेन कार्यं न तु याचितेन । तस्य दक्षिणादान एव नियोगादित्यर्थवान्नियमाय वाक्यारम्भः ॥

प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्याद्यस्यान्नं वार्षिकं भवेत् ॥ १२४ ॥

सोमयागानुष्ठानात्प्राग्याः क्रिया अग्निहोत्राद्यास्ताः सति वार्षिके भृत्यभरणसमर्थेऽन्ने कार्याः । एतच्च काम्यविषयं न नित्यविषयं तच्छ्रुतिविरोधप्रसङ्गात् ॥ १२४ ॥

प्रतिसंवत्सरं सोमः पशुः प्रत्ययनं तथा ॥
कर्तव्याऽऽग्रयणेष्टिश्च चातुर्मास्यानि चैव हि॥१२५॥
एषामसंभवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं द्विजः ॥

संवत्सरे संवत्सरे सोमयागः कर्तव्यः । पशुयागश्चायनेऽयने । तथाऽऽग्रयणेष्टिर्नवैर्व्रीहिभिः श्यामाकैर्यवैश्च कुर्यात् । "सस्यान्ते नवसस्येष्ट्या" इत्यत्र च सस्यशब्देन शरद्वसन्तौ लक्ष्येते । प्रायेण हि तत्र(स्य) शरद्वसन्तयोः पुराणयोरन्तो भवतीति । अत एवाऽऽश्वलायनः—"यदा वर्षस्य तृप्तः स्यादथाऽऽग्रयणेन यजेत" इति । एतच्च व्रीह्याग्रयणविषयम् । यवाग्रयणं तु वसन्त एव । तत्रैव हि तेषां नवत्वम् । श्यामाकाग्रयणं शरदि वर्षासु वा । उभयत्र तेषां नवत्वात् । तथा चातुर्मास्यानि स्वकाले कर्तव्यानि । "अथ चातुर्मास्यानि चैत्र्यां पौर्णमास्यां फाल्गुन्याम्" इति लौगाक्षिः । एतावता सोमयागादीनि कर्माण्य-

---

१ ख. ग. 'कात्रया' । २ क. ग. घ. 'व्याऽऽप्राय°' । ३ क. °श्च कार्या । तथा च मनुः । स° । ४ ख. °र्षस्याद° ।

नूद्याल्पधनत्वेनैषामसंभवे तत्कार्ये वैश्वानरीं वैश्वानरदै(दे)वत्यामिष्टिं कुर्यादिति विदधाति । इष्टिशब्दः सोमकार्ये क्रियमाणायामपि वैश्वानर्यां श्रौतवैश्वानरेष्ट्यङ्गवर्गप्राप्त्यर्थः । अन्यथा " तत्कार्यापत्त्या तद्धर्मलाभः " इति न्यायात्सौमिकधर्मप्राप्तिः स्यात् । स्मार्तत्वेन वा स्मार्तीतिकर्तव्यता स्यात् । यत्तु मनुवाक्यम्—

" इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेदब्दपर्यये ।
क्लृप्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसंभवे "

इति, तदपि सोमादिकार्य[1] एवेष्टिं विदधाति । न तु पश्चात्करणप्रायश्चित्ततया निष्कृतिशब्दस्तु(श्रु?)तेर्निष्कृतिसंभवेन[2]ावश्यकर्तव्यतां[3]मिष्टेराचष्टे । अत एवानन्तरमाह—

" आर्पैत्कल्पेन[4] यो धर्मं कुरुतेऽनापदि द्विजः ।
स[5] नाऽऽप्नोति फलं तस्य परत्रेति विचारितम् ॥
विश्वैश्च देवैः साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ।
आपत्सु मरणाद्भीतैर्विधेः[6] प्रतिनिधिः कृतः " इति ॥

अतश्च[7] वैश्वानरीयेष्टिः प्रतिनिधिर्न तु प्रायश्चित्तमिति गम्यते । अत्र चैषामिति सोमादीनां चातुर्मास्यान्तानां परामर्शो न तु पशुसोमयोरेव । प्रकरणाविशेषात् । यत्तु मनुनोक्तं—" क्लृप्तानां पशुसोमानाम् " इति, तत्प्रदर्शनार्थम् । अन्यथा बहुवचनानुपपत्तेः । सोमादीनां प्रत्येकसंभवभेदेनेष्टिः प्रयोज्या द्रव्याभावात्पाश्चात्यसंभवे वैश्वानरी न तु हेत्वन्तरात्[8] ।

तथा च शङ्खः—" त्रैवार्षिकाधिकान्नस्तु पिबेत्सोममतन्द्रितः ।
इष्टिं वैश्वानरीं कुर्यात्तथैवाल्पधनो द्विजः" इति ॥१२५॥

हीनकल्पं न कुर्वीत सति द्रव्ये फलप्रदम् ॥ १२६ ॥

अधिकारिणं प्रति सर्वाङ्गोपसंहारी प्रयोगविधिः शक्याङ्गोपसंहारी च । तत्र शक्याङ्गोपसंहारिणः प्रयोगविधेर्यद्विषयीभूतं कर्म तद्धीनकल्पम् । यत्र तत्फलप्रदं काम्यं कर्म तद्धीनकल्पं न कार्यम् । अत्र हेतुः सति द्रव्ये फलप्रदमिति । द्रव्ये सति फलप्रदं यस्माद्भवति । द्रव्यशब्दः सर्वाङ्गोपलक्षणार्थः । सति द्रव्ये सति सर्वाङ्गानुष्ठाने कर्म फलप्रदं भवति[9] यस्मात् । अत्र च फलप्रद-

---

१ ग. घ. इतिश° । २ क. ख. घ. छ. ञ. °संस्तवे° । ३ ख. ग. °तामाच° । ४ ग. घ. °पत्कालेन ।५ ग. स प्राप्नो° । ६ ग. °विधिः प्र° । ७ ख. ग. °श्च या वैश्वानरीष्टिः। ८ क. हेतुत्वात् । त° । ९ ग. °ति । तस्मा° ।

शब्दः सकृदुच्चारितः काकाक्षिन्यायेन हेतुहेतुमभ्द्यां सह संबध्यते । फलप्रदं कर्म हीनकल्पं न कार्यम् । सति द्रव्ये तत्फलप्रदं भवति । [*तथा च मनुः—

" प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेनु(न) वर्तते ।
न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥]

अत्र च सति द्रव्य इति प्रथमकल्पसामर्थ्योपलक्षणार्थम् ॥१२६॥

चण्डालो जायते यज्ञकरणाच्छूद्रभिक्षितात् ॥
यज्ञार्थे लब्धमददद्भासः काकोऽपि वा भवेत् ॥ १२७ ॥

यो यज्ञार्थं शूद्राद्भिक्षेत स प्रेत्य चण्डालो भवति* ।

तथा च मनुः—" न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विप्रो भिक्षेत धर्मवित् ।
यजमानो हि भिक्षित्वा चण्डालः प्रेत्य जायते ॥
ये शूद्रादभिगम्यार्थं ह्यग्निहोत्रमुपासते ।
ऋत्विजस्ते हि शूद्रस्य ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ॥
तेषां सततयज्ञानां वृषलाँनुपसेविनाम् ।
पदा मस्तकमाक्रम्य दाता दुर्गाणि संतरेत् " ॥

शूद्राद्धनमुपादायाग्नीन्य उपाधत्ते तद्विषयमेतद्वाक्यद्वयम् । तथा च यज्ञार्थं लब्धं धनं समग्रं यज्ञोपयोगि यो न करोति स भासः काको वा भवेत् । भासः पक्षिविशेषः ।

अत्र मनुः—" यज्ञार्थमर्थं भिक्षित्वा यो न सर्वं प्रयच्छति ।
स याति भासतां विप्रः काकतां वा शतं समाः " ॥ १२७ ॥

कुसूलकुम्भीधान्यो वा त्र्याहिकोऽश्वस्तनोऽपि वा ॥
जीवेद्वाऽपि शिलोञ्छेन श्रेयानेषां परः परः ॥१२८॥

इति गृहस्थधर्मप्रकरणम् ।

कुसूलं कोष्ठिका तत्परिमितमेव धान्यं यस्य स कुसूलधान्यः, कुसूलादूनपरिमाणं धान्यावपनं कुम्भी तत्परिमाणधान्यो वा गृहस्थो भवेत् । त्र्यहनिर्वा-

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके न विद्यते । * इत उत्तरमेतदर्धं ग. पुस्तके—"यज्ञार्थं लब्धाप्रदाता भासः काकोऽपि वा भवेत् " इति ।

---

१ क. ख. ग. °भिक्षुकः । २ ग. घ. °र्थे याचकोऽदाता भासः । क. °र्थे लब्धाप्रदाता भासः । ३ क. घ. °लाग्न्युप° ।

हपर्याप्तमेव धान्यं यस्य स त्र्याहिकः, स वा स्यात् । अश्वस्तननिर्वाहधान्यं विद्यते यस्य सोऽश्वस्तनः, स वा स्यात् । परित्यक्तव्रीह्यादिकणश उ(णिशो)-पादानं शिलम् । पतितै[कै]ककण[स्योपादान]मुञ्छम् । शिलं चोञ्छं च शिलो-ञ्छं, तेन वा जीवेत् । एषामुक्तवृत्तिमतां परः परः पूर्वस्मात्पूर्वस्माच्छ्रेयान्, अतिशयेन प्रशस्तः । स्वर्गादिलोकजयकारणम् । धर्मातिशयवत्त्वात् ।

अत्र च मनुः—"कुसूलधान्यको वा स्यात्कुम्भीधान्यक एव वा ।
त्र्यहैहिको वाऽपि भवेदश्वस्तनिक एव वा ॥
चतुर्णामपि चैतेषां द्विजानां गृहमेधिनाम् ।
ज्यायान्परः परो ज्ञेयो धर्मतो लोकजित्तमः ॥
षट्कर्मको भवेत्तेषां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते ।
द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति" ॥

षट्कर्मशब्देन यजनयाजनादीनि ब्राह्मणकर्माणि निर्दिशति तदन्तर्गतस्य प्रतिग्रहादिवृत्तित्रयस्य विधानार्थम् । त्रिभिरन्यः प्रवर्तत इति कुम्भीधा-न्यस्यापि वृत्तित्रयविधिः । द्वाभ्यामेक इति त्र्यहैहिकस्य याजनाध्यापना-नुज्ञा । प्रतिग्रहोऽपि कुत्सितादपि स्यादिति तद्वर्जनम् । चतुर्थोऽश्वस्तनः स ब्रह्मसत्रेणाध्यापनेन जीवेदिति । एवं च ब्राह्मणस्यैव कुसूलधान्यत्वादयो धर्माः । न ह्यन्यस्य प्रतिग्रहादिवृत्तिसंभवः ॥ १२८ ॥

[इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीमूतवाहनान्वयप्रसूतश्रीमदपरादित्यदेवविरचिते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनिबन्धे गृहस्थधर्म-प्रकरणम् ॥ ४ ॥]

अथ सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृतौ

[स्नातकव्रतप्रकरणम्] (५)

न स्वाध्यायविरोध्यर्थमीहेत न यतस्ततः ॥
न विरुद्धप्रसङ्गेन संतोषी च भवेत्सदा ॥ १२९ ॥

स्वाध्यायाधिगमविरोधिनमर्थं नेच्छेत् । तदविरोधिनमपि यतस्ततो नेहेत, यतस्ततो निषिद्धाद्दातुरित्यर्थः । न च विरुद्धेन कर्मणा द्यूतादिना प्रसङ्गेन च गीतादिना । प्रसङ्ग आसक्तिः । तद्धेतुत्वाद्गीतादिः प्रसङ्गः । अथवा प्रसङ्गोऽनिष्टा-

---

१ ख. ग. घ. धनं । २ ख. ग घ. °ह्यधनं वि° ३ ख. °कावित° ।

पत्तेः, यद्यस्मै नैतद्ददामीदं मेऽनिष्टमेष करिष्यतीत्येवं भयजननरूपः। यथोत्पन्नेन च संतोषी संतुष्टो भवेत्। अत्र च मनुः--

“ संतोषं परमास्थाय सुखार्थं संयतो भवेत्।
संतोषमूलं हि सुखं दुःखमूलं विपर्ययः ” ॥

अत्र च प्रकरणे प्रतिवाक्यमिदं कार्यमिदं वर्जनीयमिति प्रतिपादनद्वारेण तद्विषयः संकल्प इदं करिष्ये नेदं करिष्य इति मनोव्यापाररूपो व्रतशब्दवाच्यो विधीयते। “ तस्य व्रतम् ” इत्युपक्रम्य श्रुतावेषां विधानात्। अत एव वसिष्ठः—“ अथातः स्नातकस्य व्रतानि ” इत्यारभ्यैतानि विहितवान्। एते च संकल्पाः समावर्तनानन्तरमेव कार्याः स्नातकं प्रति विहितत्वात् ॥ १२९ ॥

यतोऽर्थ ईहितव्यस्तमाह—

राजान्तेवासियाज्येभ्यः सीदन्निच्छेद्धनं क्षुधा ॥

क्षुधाऽवसीदन्राजादीनामन्यतमाद्धनमिच्छेत्। प्रतिग्रहादिना लिप्सेत। राजग्रहणं विशुद्धस्य दातुरुपलक्षणार्थम् ॥

दम्भिहैतुकपाषण्डिबकवृत्तींश्च वर्जयेत् ॥ १३० ॥

लोकवशीकरणार्थं धर्मकारी दम्भी, हेत्वाश्रयणेन श्रुतिस्मृत्युक्तधर्मदूषयिता युक्तिबलेन सर्वत्रसंशयकारी च हैतुकः, वेदबाह्यागमविहितकारी पाषण्डी। उक्ताश्रमव्यतिरिक्तश्च बकस्य वृत्तिरिव वृत्तिर्यस्य स बकवृत्तिः। एतान्वर्जयेत्। एभिर्न संव्यवहरेयुरित्यर्थः।

मनुः—“ पाषण्डिनो विकर्मस्थान्बैडालव्रतिकाञ्शठान्।
हैतुकान्बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि वर्जयेत् ” ॥

निषिद्धकारिणो विकर्मस्थान्। बैडालव्रतिकादीन्स एवाऽऽह—

“ धर्मध्वजी सदालुब्धश्छाद्मिको लोकदाम्भिकः।
बैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसंधिकः ॥
यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुराध्वज इवोच्छ्रितः।
प्रच्छन्नानि च पापानि बैडालं नाम तद्व्रतम् ॥
अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः।
शठो मिथ्याविनीतश्च बकवृत्तिरुदाहृतः ” ॥

शठः स्तब्धः।

---

१ क. घ. °पत्तिः। य°। २ घ. °ष्टमथ क°। ३ ग. °त्येवमुभ°। ४ ग. ङ. °पाखण्डि°। ५ क. ख. घ. °कपट्यक्त्यर्थं। ६ ग. घ. °लवृत्तिका° ७ ग. °लवृत्तिको। ८ क. ग. °नैष्कृति°।

(स्नातकव्रतप्रकरणम् ५)

अत्र विष्णुधर्मेषु पृष्टपाषण्डिलक्षणं कथंचित्पाषण्डिदर्शनसंलापस्पर्शनप्रायश्चित्तसंजातजिज्ञासं दाल्भ्यं प्रति पुलस्त्य उवाच—

" श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं वर्णाश्रमविभागजम् ।
उल्लङ्घ्य ये प्रवर्तन्ते स्वेच्छया कूटयुक्तिभिः ॥
विकर्माभिरता मूढा युक्तिप्रागल्भ्यदुर्मदाः ।
पाषण्डिनस्ते दुःशीला नरकार्हा नराधमाः ॥
तांस्तु पाषण्डिनः पापान्विकर्मस्थांश्च मानवान् ।
बैडालव्रतिनश्चैव नित्यमेव च नाऽऽलपेत् ॥
संभाष्यैताञ्शुचिषदं चिन्तयेदच्युतं बुधः ।
इदं चोच्चारयेद्भक्त्या कृत्वा तत्प्रवणं मनः ॥
शरीरमन्तःकरणोपघातैर्वाचश्च विष्णुर्भगवानशेषम् ।
शमं नयत्वस्तु ममेह शर्म पापादनन्ते हृदि संनिविष्टे ॥
अन्तः शुद्धिं बहिः शुद्धिं शुद्धोऽन्तर्मम योऽच्युतः ।
स करोत्वमले तस्मिञ्शुचिरेवास्मि सर्वदा ॥
बाह्योपघातादनघो विद्वांश्च भगवानजः ।
शुद्धिं नयत्वेनन्तात्मा विष्णुश्चेतसि संस्थितः ॥
एतत्संभाष्य जप्तव्यं पाषण्डिभिरिहाधमैः ।
नमः शुचिषदे चोक्त्वा सूर्यं पश्येच्च वीक्षितैः " ॥

तथा—" पाषण्डिनो दुराचारा दुष्टान्नगुणवादिनः ।
असंस्कृतान्नभोक्तारो व्रात्याः संस्कारवर्जिताः ॥
पाषण्डाः पापकर्माणो दाम्भिकाः शठबुद्धयः ।
वर्णसंकरकर्तारो धर्मव्याजोपजीविनः ॥
निःशौचा वक्रमतयो नान्यदस्तीति वादिनः ।
एवंविधास्ते सन्मार्गाद्वेदप्रोक्ताद्बहिष्कृताः ॥
क्रियाकलापं निन्दन्त ऋग्यजुःसामलक्षणम् ।
आत्मानं च परांश्चैव कुर्वन्ति नरकस्थितौ ॥
तेषां दर्शनसंभाषस्पर्शनानि नरैः सदा ।
परित्याज्यानि दृष्टे च प्रोक्तं संभाषणे तथा ॥
संस्पर्शे च बुधः स्नात्वा शुद्धे(ध्ये)च्छुचिषदं स्मरेन् ।
अधमानां सदैवैषामालापस्पर्शनं त्यजेत् ॥

---

१ ग. °स्त्यवाक्यम् । श्रु° । २ क. घ. °त्वन्तरात्मा । ३ ग. स्मरेत् । अ° ।

प्राकृतोऽपि जनः किं तु यः सदाचारपालकः ।
यतस्ते वैदिकं कर्म निन्दन्त्यकृतबुद्धयः ॥
पाषण्डिनामशेषाणामप्रीतिर्वेदकर्मणि ।
ते ह्यधोगामिनः प्रोक्ता आसुरं भावमाश्रिताः " ॥

तथा—" तन्मोहितानामचिराद्विवेको याति संक्षयम् ।
क्षीणज्ञाना विकर्माणि कुर्वन्त्यहरहर्नराः ॥
निजवर्णात्मकं धर्मं परित्यज्य विमोहिताः ।
धर्मबुद्ध्या ततः पापं कुर्वन्त्यज्ञानमोहिताः ॥
ज्ञानावलेपस्तत्रैव ततस्तेषां प्रजायते ।
सुहृद्भिर्वार्यमाणास्ते पण्डितैश्च दयालुभिः ॥
प्रयच्छन्त्युत्तरं मूढाः कूटयुक्तिसमन्वितम् ।
ततस्ते स्वयमात्मानमन्यं चाल्पमतिं नरम् ॥
विकर्मणां योजयन्तश्च्यावयन्ति स्वधर्मतः " ।

विष्णुपुराणम्—

" क्रियाहानिर्गृहे यस्य मासमेकं प्रजायते ।
तस्यावलोकनात्सूर्यं पश्येत मतिमान्नरः ॥
किं पुनर्यस्तु संत्यक्तत्रयीः(यिः) सर्वात्मना द्विजः ।
पाषण्डियोगिभिः पापैर्वेदवादविरोधिभिः ॥
पाषण्डिनो विकर्मस्थान्बैडालव्रतिकाञ्शठान् ।
हैतुकान्बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥
बुधैरालापसंसर्गसहास्याश्चातिपापिभिः ।
पाषण्डिभिर्दुराचारैस्तस्मात्तान्परिवर्जयेत् ॥
एते नग्नास्तथा ख्याता दृष्ट्वा श्राद्धोपघातकाः ।
एषां संभाषणात्पुण्यं दिनमेकं प्रणश्यति ॥
एतान्पाषण्डिनः पापान्नित्यमेव तु नाऽऽलपेत् ।
पुण्यं नश्यति संभाषादेतेषां तद्दिनोद्भवम् " ॥

स्कन्दपुराणे—" कृतघ्नं मानवं दृष्ट्वा नारकेष्वपि कुत्सितम् ।
शुद्ध्यर्थं देवि द्रष्टव्याः सोमानलदिवाकराः ॥

सोमादीनां यथासंभवं विकल्पः ॥ १३० ॥

---

१ क. °र्मणा यो° । ग. °र्मणि यो° । २ क. घ. पाषाण्डयो° । ३ ख. ग. °सहस्या° । ४ ख. °स्मात्ताः पारि° । ५ घ. नमाः समाख्या° । ६ क. घ. दृष्ट्या ।

(स्नातकव्रतप्रकरणम् ५)

शुक्लाम्बरधरो नीचकेशश्मश्रुनखः शुचिः ॥

शुक्लवस्त्रधरो भवेत् । तथा नीचकेशादिश्च भवेत् । नीचानि कृत्तानि केशश्मश्रुनखानि यस्य स तथोक्तः । तथा शुचिः प्रयतः सर्वदा स्यात् ।

गौतमः—"न रक्तमुल्बणमन्यधृतं वा वासो
बिभृयात् । निर्णिज्य तु कामम्"।

अन्यधृतं तु प्रक्षाल्य कामं बिभृयादित्यर्थः । मानवेऽपरो विशेषः—

"न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति"।

तथा—"उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।
उपवीतमलंकारं छत्रं कनकमेव च"॥

विष्णुपुराणे—"सदाऽनुपहतं वस्त्रं प्रशस्ताश्च तथौषधीः ।
गारुडानि च रत्नानि बिभृयात्प्रयतो नरः"॥

मार्कण्डेयपुराणे—"न चापि रक्तवासाः स्याच्चित्रासितधरोऽपि वा ।
न च कुर्याद्विपर्यासं वाससोर्न च भाषणे ॥
वर्ज्यं च विदशं वस्त्रमत्यन्तोपहतं च यत्"।

महाभारते—"अन्यदेव भवेद्वासः शयनीयेऽन्यदेव तु ।
अन्यद्रथ्यासु देवानामर्चायामन्यदेव हि"॥

न भार्यादर्शनेऽश्नीयान्नैकवासा न संस्थितः ॥ १३१ ॥

भार्यां पश्यंस्तया च दृश्यमानस्तथैकवासाश्च तिष्ठन्नाश्नीयात् ॥ १३१ ॥

**न संशयं प्रपद्येत नाकस्मादप्रियं वदेत् ॥
नाहितं नानृतं चैव न स्तेनः स्यान्न वार्धुषी ॥१३२॥**

संशयं जीवनसंशयं न प्रपद्येत । अथ वा निश्चितेऽर्थे संशयमतिशङ्कां न कुर्यात् । अप्रियमहितम् । अनृतं च शास्त्रीयकारणं विना न वदेत् । स्तेनो वा वार्धुषी वा न स्यात् ।

मनुः—"नाविनीतैर्व्रजेद्धुर्यैर्न चक्षुर्व्याधिपीडितैः ।
न भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैर्न वालधिविरूपितैः ॥
नातिकाल्यं नातिसायं नातिमध्यंदिने स्थिते ।
नाज्ञातेन च संगच्छेन्नैको न वृषलैः सह ॥
गवां च यानं पृष्ठेन सर्वदैव विगर्हितम्"।

---

१ क. 'हते वस्त्रे प्र°।

विष्णुः—

" न रात्रौ वृक्षमूलमधितिष्ठेत् । न सूनाबन्धनागारौ न वृथा च नदीं तरेत् । न देवताभ्यः पितृभ्यश्चोदकमप्रदाय कूलमधितिष्ठेत् । न कूपमवलोकयेत् । न लङ्घयेत् । नैकोऽध्वानं प्रपद्येत । नाधार्मिकैः सार्धं न द्विषद्भिः । न संध्ययोर्नासंनिहितपानीयं नातितूर्णं न संततम् " ।

बौधायनः—" न पतितेन स्त्रिया चाध्वानं व्रजेत् " ॥

विष्णुपुराणे—" वर्षातपादिषु च्छत्री दण्डी रात्र्यटवीषु च ।
शरीरत्राणकामो वै सोपानत्कः सदा व्रजेत् ॥
नोर्ध्वं न तिर्यग्दूरं वा निरीक्षन्पर्यटेद्बुधः ।
युगमात्रं महीपृष्ठं नरो गच्छेद्विलोकयन् " ॥

तथा—" न दुष्टं यानमारोहेत्कूलच्छायां न संश्रयेत् ।
नैकः शून्याटवीं गच्छेन्न च शून्ये गृहे वसेत् " ॥

देवीपुराणे—" नासहायो व्रजेद्रात्रौ नोत्पथे न चतुष्पथे " ।

आपस्तम्बः—" न श्रोत्रियमनभिभाष्य व्यतिव्रजेदरण्यं न स्त्रियम् " ॥

पैठीनसिः—" न गोब्राह्मणाग्न्यन्तरेण व्यपेयात् । अनुज्ञाप्य वा व्रजेत् " ।

यमः—" संनिकृष्टावधीयानौ योऽन्तरा व्रजति द्विजः ।
स भासरासभानां च योनिं व्रजति पापकृत् " इति ॥

" नाकस्मादप्रियं वदेत् " इत्युक्तं तत्प्रसङ्गादन्यदप्युच्यते—

तत्र " दोषाः " इत्यनुवृत्तौ देवलः—

" तत्र परुषवचनमपवादः पैशुन्यमनृतं वृथालापो निष्ठुरमिति वाङ्मयाश्च षट् । परेषां देशकुलजातिविद्याशिल्प[1]रूप[2]वृत्ताचारपरिच्छदशरीरकर्मजीवनानां तत्प्रत्यक्षं दोषवचनम् ।

यच्चान्यत्क्रोधसंत्रासजननं निन्दितं वचः ।
परुषं तच्च विज्ञेयं तथाऽन्यच्च तथाविधम् ॥
चक्षुष्मानिति लुप्ताक्षं चण्डालं ब्राह्मणेति च ।
प्रशंसानिन्दनं द्वेषात्परुषात्तद्विशिष्यते ॥
वृषलं वृषलेत्युक्त्वां पतितं पतितेति वा ।
सत्येनापि च दोषः स्यान्मिथ्या द्विगुणभाग्भवेत् ॥

तेषामेव परुषवचनानां परोक्षमुदाहरणमपवादः । गुरुनृपतिबन्धु[3]भर्तृमित्रस-

१ घ. °ल्पवृ° । २ ख. ग. °रूपावृ° । ३ क. °न्धुभृत्यमि° ।

काशेऽर्थोपघातार्थं दोषोपाख्यापनं पैशुन्यम् । अनृतं द्विविधम्— असत्यं विसंवादश्चेति । तत्र दृष्टश्रुतानुमितानामन्यथा वचनमसत्यम् । प्रागभ्युपगतानामसंप्रवर्तनं विसंवादः " इति ।

" रागाद्द्वेषाद्भयाल्लोभाद्दाक्षिण्याच्छङ्कया ह्रिया ।
दम्भात्प्रमादतश्चापि नरस्योत्पद्यतेऽनृतम् ॥
परप्राणोपघाताच्च परद्रव्यापहारतः ।
विशिष्टोऽनृतवादस्तु न वृथा कथनादिषु ॥
तस्मादनृतहेतूंस्तान्नाऽऽत्मन्युत्पादयेत्कचित् ।
उत्पन्नान्वा प्रशमयेत्कारणैस्तद्विघातिभिः ॥
देशराजप्रवादाच्च परार्थपरिकल्पनात् ।
नर्महासप्रसङ्गाच्च विज्ञेयं व्यर्थभाषणम् ॥
गुह्याङ्गनाङ्गसंज्ञानां वचनं निष्ठुरं विदुः ।
यदन्यद्वा वचो नीचं स्त्रीपुंसोर्मैथुनाश्रयम् ।
इत्येवं षड्विकल्पस्य दुष्टवाक्यस्य भाषणम् ॥
इह चामुत्र तत्त्यक्त्वा नाना(न)र्थमधिगच्छति ॥
हिताहितं मनुष्याणां केवलं वचसि स्थितम् ।
तस्मात्संयोजयेद्वाचमप्रमत्तः परीक्ष्य च ॥
दुश्चिकित्स्यतमं पश्चाद्दुरुक्तं हि वचो भवेत् ।
क्षिप्रं विनिपतेच्चापि वचनं दोषसंहितम् " ॥

अत्र यमः—" प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा पतितं यदि पश्यति ।
प्रत्यादेशो न कर्तव्यो रक्षेदात्मानमात्मना[1] " ॥

केनापि प्रमाणेन विदितं पतितं न प्रत्यादिशेत्, न कथयेदित्यर्थः । तत्संयोगादात्मानं रक्षेत् ।

" यानि मिथ्याभिशस्तानां पतन्त्यश्रूणि रोदनात् ।
तानि पुत्रान्पशून्घ्नन्ति तूर्णं मिथ्याभिशंसिनाम् " ॥

दक्षः—" अनृतं पारदार्यं च तथाऽभक्ष्यस्य भक्षणम् ।
अगम्यागमनं चैव हिंसा स्तेयं तथैव च ॥
अश्रौतधर्माचरणं मैत्रधर्मबहिष्कृतम् ।
एतानि नव कर्माणि निषिद्धानि विवर्जयेत् " ॥

---

१ क. 'णि विरुद्धा' ।

मैत्रं मैत्री। बहिष्करणं त्यागः।

देवलः—" गृहे पररहस्यानि नैवोपशृणुयात्कचित्।
न ब्रूयात्पररन्ध्राणि प्रकाशे जनसंसदि "॥

यमः—" नैव ब्रूयान्न शृणुयाद्दुष्टवाक्यं कथंचन।
ब्राह्मणानां विशेषेण कदाचिदपि केनचित्॥
दुष्टवाक्यं न वक्तव्यं ब्राह्मणानां कथंचन।
तूष्णीमासीत निन्दायां न ब्रूयात्किंचिदुत्तरम्॥
ब्राह्मणानां परीवादं नैव कुर्यान्न कारयेत्।
यद्ब्राह्मणेषु कुशलं तदेवाऽऽशु समाचरेत्॥
ब्राह्मणानां परीवादो निन्दा यत्र प्रवर्तते।
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः "॥ १३२॥

किंच—

दाक्षायणी ब्रह्मसूत्री वेणुमान्सकमण्डलुः॥

दाक्षायणं सुवर्णं, ब्रह्मसूत्रं यज्ञोपवीतं, वेणुर्वंशः। एतद्वान्कमण्डलुसहितश्च भवेत्।

मनुः—" वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम्।
यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुण्डले "॥

वेदो दर्भमुष्टिः। रौक्मे सौवर्णे।

लौगाक्षिः—" अनुपसृष्टं सुवर्णं धारयेत् "। अनुपसृष्टं कालिकारहितम्।

बौधायनः—

" स्नातकोऽन्तर्वासाः सोत्तरीयं वैणवं दण्डं धारयेत्सोदकं च कमण्डलुम्। द्वे यज्ञोपवीते उष्णीषमजिनमुपर्युपानहौ छत्रं च "।

अपि च—

कुर्यात्प्रदक्षिणं देवमृद्गोविप्रवनस्पतीन्॥ १३३॥

देवादीन्प्रदक्षिणं कुर्यात्। दक्षिणहस्तभागे कुर्वन्गच्छेदित्यर्थः॥

मनुः—" मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम्।
प्रदक्षिणं प्रकुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् "॥

मृदमुद्धृताम्।

मार्कण्डेयः—" चतुष्पथं नमस्कुर्यात्प्रख्यातांश्च वनस्पतीन्।

---

१ क. घ. °कार्श ज°। २ क. ख. घ. °त्। बौ°।

मङ्गल्यानि च सर्वाणि पथि कुर्यात्प्रदक्षिणम् ॥
अमङ्गल्यानि वामानि कर्तव्यानि विजानता " इति ॥
" औषधानि नियुक्तानि धान्यं कृष्णं च यद्भवेत् ।
कार्पासं च तृणं शुष्कं शुष्कगोमयमेव च ॥
इन्धनं च तथाऽङ्गारं यत्र सर्पौ तथाऽशुभौ ।
अभ्यक्तो मलिनः पाण्डुस्तथा नग्नश्च मानवः ॥
मुक्तकेशो गदार्तश्च कषायाम्बरधारकः ।
उन्मत्तकस्तथा षण्ढो दीनश्चाथ नपुंसकम् ॥
अयः पङ्कं तथा चर्म केशाबन्धनमेव च ।
तथैवोद्धृतसाराणि पिण्याकादीनि यानि च ॥
चण्डालश्वपचाद्याश्च नरा बन्धनपालकाः ।
वर्धकाः पापकर्माणो गर्भिणी स्त्री तथाऽऽतुरः ॥
तुषभस्मकपालास्थिभिन्नभाण्डानि यानि च ।
रिक्तानि चैव भाण्डानि मृतं साक्रन्दमेव च ॥
एवमादीनि चान्यानि अशस्तान्यभिदर्शने ।
अशस्तो वाद्यशब्दश्च भिन्नभैरवझर्झरः ॥
एहीति पुरतः शब्दः शस्यते न तु पृष्ठतः ।
गच्छेति पश्चाद्धर्मज्ञ पुरस्तात्तु विगर्हितः ॥
क्व यासि तिष्ठ मा गच्छ किं ते तत्र गतस्य च ।
अन्ये शब्दाश्च येऽनिष्टास्ते विपत्तिकराः स्मृताः ॥
ध्वजादिषु तथा स्थानं क्रव्यादीनां विगर्हितम् ।
स्खलनं वाहनानां च वस्त्रसंघस्तथैव च ॥
निर्गच्छतश्च द्वारादौ शिरस्याहननं भवेत् ।
छत्रध्वजादिवस्त्राणां पतनं चाशुभं भवेत् ॥
वायुश्च कर्कशो रूक्षः सर्वदिग्भ्यः समुत्थितः ।
प्रतिलोमस्तथा नीचो विज्ञेयो भयकृद्द्विजः ॥
अनुकूलो मृदुः स्निग्धः सुखस्पर्शः शुभावहः ।
क्रूरा रूक्षस्वराश्चण्डाः क्रव्यादाश्च विगर्हिताः ॥

---

१ ग. °ङ्गलानि । २ ग. गर्दभश्च । ३ ग. °भैकक्षव° । ४ ख. °धकर्माप° । ५ ख. °स्तोद्याद्य° । ६ क. घ. °वजर्जरः । ७ ग. °ताः । वस्त्रादि° ।

अप्रशस्ते तथा ज्ञेये परिवेश(ष)प्रवर्षणे ।
दृष्टे निमित्ते प्रथमममङ्गल्यविनाशनम् ॥
शंकरं संस्तुयाद्विद्वांस्तथैव मधुसूदनम् ।
द्वितीयं[2] तु ततो दृष्टे[3] प्रतीपं प्रविशेद्गृहम्[4] " ॥

सहजं नपुंसकम् । पुमानेव कारणान्तरादपेतपुंस्त्वः षण्ढः ।

" अथेष्टानि प्रवक्ष्यामि मङ्गलानि तथाऽनघ ।
श्वेताः सुमनसः श्रेष्ठाः पूर्णकुम्भस्तथैव[5] च ॥
जलजानि च पुष्पाणि मांसं मत्स्याश्च भार्गव ।
गावस्तुरङ्गमातङ्गौ बद्ध एकपशुस्त्वजः ॥
त्रिदशाः सुहृदो विप्रा ज्वलितश्च हुताशनः ।
गणिकाश्च महाभाग दूर्वा चाऽऽर्द्रं[6] च गोमयम् ॥
✱ रुक्मं रूप्यं तथा ताम्रं सर्वरत्नानि चाप्यथ ।
ओषध्योऽपि च धर्मज्ञ वचा सिद्धार्थकास्तथा ॥
नृवर्धमानयानं च भद्रपीठं तथैव च ।
खड्गं चक्रं पताकां च मृदमायुधमेव च ॥
राजलिङ्गानि सर्वाणि शवं रुदितवर्जितम् ।
घृतं दधि पयश्चैव फलानि विविधानि च ॥
स्वस्तिकं वर्धमानं च नन्द्यावर्तं सकौस्तुभम् ।
नद्यश्च चित्रविन्यस्ता मङ्गलानि पराणि च ॥
अक्षताश्च तथा मुख्यास्तथा दर्पणमेव च ।
अञ्जनं रोचना चैव भृङ्गारं माक्षिकं तथा ॥
शङ्खमिक्षुस्तथा भक्ष्या वाचश्चैव तथा शुभाः ।
वादित्राणां शुभः शब्दो गम्भीरश्च मनोहरः ॥
गान्धारषड्जऋषभा ये च शब्दास्तथा स्वराः ।
मेघाः शस्ताः शुभाः स्निग्धा गजबृंहितशब्दिताः[7] ॥
अनुलोमा तडिच्छस्ता शक्रचापं तथैव च ।
अनुलोमा ग्रहाः शस्ता दिक्पतिस्तु विशेषतः ।
आस्तिक्यं श्रद्दधानत्वं तथा पूज्याभिपूजनम् ॥

+ इत आरभ्य सार्धश्लोको न विद्यते ग. पुस्तके ।

---

१ ग. °वर्हणे । २ क. °तीये तु तथा दृ° । ३ ग. दृष्टं । ४ क. °म् । नपुंसकं सहजम् । पु° । ५ ख. ग. °कुम्भं तथै° । ६ ख. च रुद्र° । ७ क. ग. घ. °त संनिभाः । अ° ।

शस्तान्येतानि धर्मज्ञ यच्च स्यान्मनसः शुभम् ।
मनसस्तुष्टिरेवात्र परं व्रजनकारणम् ॥
एकतः सर्वलिङ्गानि मनसस्तुष्टिरेकतः ।
यानोत्सुकत्वं मनसः प्रहर्षः सुखप्रलाभो विजयप्रवादः । [1] [2]
मङ्गल्यसिद्धिप्रवणं [3] मनश्च ज्ञेयानि नित्यं विजयावहानि " ॥

आरूढनरं यानं नृवर्धमानम् । देवस्नानार्थं पीठं भद्रपीठम् । नन्द्यावर्तादयः सुवर्णदार्वादिकृताः संनिवेशा ज्योतिःशास्त्रवास्तुविद्याप्रसिद्धाः ।

विष्णुः—

" व्यङ्गं दृष्ट्वा निवर्तेत विरक्तमुण्डजटिलवामनप्रव्राजितांश्च [4] [5] लवणरज्जुनिगडांश्च । वीणाचन्दनार्द्रशाकोष्णीषालंकारकुमारीस्तु [6] प्रस्थानकालेऽभिनन्देत " इति ॥ १३३ ॥

न मेहेत नदीछायावर्त्मगोष्ठाम्बुभस्मसु ॥

नद्यादिषु मेहनं मूत्रपुरीषोत्सर्गं न कुर्यात् । नद्यामनुदकायाम् । सोदकायां पुनरम्बुग्रहणादेव निषेधः सिद्धः । छायायां लोकोपजीव्यायाम् । तथा च वसिष्ठः-" न नद्यां मेहनं कुर्यान्न पथि न च भस्मनि
न गोमये न कृष्टे नोप्ते न शाद्वलोपजीव्यच्छायासु "।

गोष्ठो गोव्रजः । तथा मनुः—

" न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ।
न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते ॥
न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदा चन ।
न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्न पथि स्थितः ॥
न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके " ।

पर्वतग्रहणे सत्यपि यत्पर्वतमस्तकग्रहणं तदत्यन्तापदि मस्तकादन्यत्रानुग्रहार्थम् ।

यमस्तु— " तुषाङ्गारकपालानि देवतायतनानि च ।
राजमार्गश्मशानानि क्षेत्राणि च खलानि च " ॥

देवलः [7]—" न चत्वरोपद्वारयोर्मूत्रपुरीषे कुर्यात् । न कृष्टक्षेत्रे न सस्यपूर्णे न यज्ञभूमौ न यज्ञियानां वृक्षाणामधस्तात् " ।

---

१ ग. सुखप्रलाभो विजयप्रणादः । २ क. प्रदश्च । म° । ३ ग. °सिद्धिः प्र° । ४ ग. °नप्राव्राजिकांश्च । ५ ख. °जिकांश्च । ६ ग. °रीरत्नप्र° । ७ घ. हारीतः ।

विष्णुः—“ नोषरे न पराशुचौ । नोद्यानोदकसमीपयोः ।
नाऽऽकाशे मूत्रपुरीषे कुर्यात् ” ।
शङ्खलिखितौ—“ नासंवृते मूत्रपुरीषे उत्सृजेत् । न सान्तर्वासा न निर्वासाः ” ॥
किंच—

न प्रत्यग्न्यर्कगोसोमसंध्याम्बुस्त्रीद्विजन्मनः ॥ १३४ ॥

अग्न्यादीन्प्रति अग्न्याद्यभिमुखस्तान्पश्यन्वा न मेहेत् । तथा च गौतमः—
“ न वाय्वग्निविप्रादित्यापो देवता गाश्च प्रति पश्यन्वा मूत्रपुरीषामेध्यान्युदस्येत् । नैता देवताः प्रति पादौ प्रसारयेत् ” ।
यमः—“ प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शकृत् ।
दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत गामग्निं ब्राह्मणं तथा ॥
प्रत्यादित्यं प्रत्यनिलं प्रति गां च प्रति द्विजम् ।
प्रति सोमं प्रति जलं प्रति संध्ये च नित्यशः ॥
हन्ति मेहयतः प्रज्ञां प्रति पन्थानमेव च ।
मेहयान्ति य एतांश्च ते भवन्ति गतायुषः ” ॥
आपस्तम्बः—“ न सोपानत्को मूत्रपुरीषे कुर्यात् ”
किंच—

नेक्षेतार्कं न नग्नां स्त्रीं न च संसृष्टमैथुनाम् ॥
न च मूत्रं पुरीषं वा नाशुची राहुतारकाः ॥ १३५ ॥

सूर्यं विवस्त्रां स्त्रीं स्त्रियं, तथा संबद्धमैथुनां, मूत्रं पुरीषं च न पश्येत् । अशुचिश्चेद्राहुतारकाश्च ।
मनुः—“ नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदा चन ।
नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ” ॥
विष्णुः—“ नाऽऽदित्यमीक्षेत वाससाऽतिरोहितं न चाऽऽदर्शजलाद्युपगतम् ” ।
हारीतः—“ न नग्नां स्त्रियं पुरुषं वा वीक्षेत नोदयास्तै[2]मयौ[3] चन्द्रार्कौ ” ।
गौतमः—“ न नग्नां परयोषितमीक्षेत ” ।
आश्वलायनः—“ न नग्नां स्त्रियमीक्षेतान्यत्र मैथुनात् ” ।
स्वभार्याविषयमेतत् ।
मनुः—“ नाश्नीयाद्भार्यया सार्धं नैनामीक्षेत चाश्नतीम् ।
क्षुवन्तीं(तीं) जृम्भमाणां वा न चाऽऽसीनां यथासुखम् ॥

---

१ क. घ. ङ. संस्पृष्ट° । २ क. °स्तसमये च° । ३ ख. °मययोश्चन्द्रा° ।

नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे न चाभ्यक्तामनावृताम् ।
न पश्येत्प्रसुवन्तीं वा तेजस्कामो द्विजोत्तमः " ॥

विष्णुः—" न क्रुद्धस्य गुरोर्मुखमीक्षेत । न तैलोदकयोः स्वां छायां न मलवत्यादर्शे न पत्नीं भोजनसमये न स्त्रियं नग्नां कं चन मेहमानं न चाऽऽस्थानभ्रष्टं कुञ्जरं न च विषमस्थं वृषादियुद्धं नोन्मत्तं न मत्तम् " ।

देवलः—" पतितव्यङ्गचण्डालोच्छिष्टान्वा नावलोकयेत् ।
अनुदृष्टिगतैरेतैरसंभाषो नृणां वरम् " ॥ १३५ ॥

अयं मे वज्र इत्येवं सर्वं मन्त्रमुदीरयन् ॥
वर्षत्यप्रावृतो गच्छेत्स्वपेत्प्रत्यक्शिरा न च ॥१३६॥

देवे वर्षत्यप्रावृतशिराः—" अयं मे वज्रः पाप्मानमपहनत् " इति मन्त्रमुच्चारयन्गच्छेत् । प्रत्यक्शिराः स्वापं च वर्जयेत् ॥ १३६ ॥

अपि च—

ष्ठीवनासृक्शकृन्मूत्ररेतांस्यप्सु न निक्षिपेत् ॥
पादौ प्रतापयेन्नाग्नौ न चैनमभिलङ्घयेत् ॥ १३७ ॥

ष्ठीवनं मुखेन त्यज्यमानं लालादि, असृग्रुधिरं, शकृत्पुरीषं,मूत्रविषे प्रसिद्धे। रेतांसीति पाठे रेतोऽपि प्रसिद्धम् । एतान्युदके न संक्षिपेत् । पादप्रतापनाभिलङ्घने अग्निं प्राति न कुर्यात् ।

यमः—" चैत्यवृक्षं न वा छिन्द्यान्नाप्सु श्लेष्माणमुत्सृजेत् ।
न शुक्रं न विषं मूत्रं न पुरीषं न लोहितम् ॥
नास्थिभस्मकपालानि न केशान्न च कण्टकान् " ।

चितौ भवो वृक्षश्चैत्यः । [चितिः] श्मशानम् ।

मनुः—" नाग्निं मुखेनोपधमेन्नग्नां नेक्षेत च स्त्रियम् ।
नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् ॥
अधस्तान्नोपदध्याच्च न चैनमभिलङ्घयेत् ।
न चैनं पादतः कुर्यान्न प्राणाबाधमाचरेत् " ॥

कात्यायनः—" जुहूषंश्च हुते चैव पाणिसूर्पस्फ्यदारुभिः ।
न कुर्यादग्निधमनं न कुर्याद्व्यजनादिना ॥

१ ख. ग. °मस्थो वृ° । २ क. °रयेत् । व° । ३ ङ. °त्ररेतांस्यप्सु । ४ क. °भिः । काष्टचक्रिकास्फ्यो यज्ञाङ्गम् । न कुर्याद° ।

मुखेनैव धमेदग्निं मुखादेष व्यजायत ।
नाग्निं मुखेनेति च यल्लौकिकं योजयन्ति तत् " ॥

विष्णुः—" नासृङ्न विषमग्नौ प्रक्षिपेत् " ।

देवलः—" अग्नौ न प्रक्षिपेदग्निमद्भिर्न शमयेत्तथा " ।

आपस्तम्बः–" अग्निं नाप्रयत आसीदेदिषुमात्रादित्येके खट्वायां च नोपदध्यात् " ।

गौतमः—" नाग्निमपश्च युगपद्धारयेत् " ॥ १३७ ॥

अपि च—

जलं पिबेन्नाञ्जलिना शयानं न प्रबोधयेत् ॥
नाक्षैः क्रीडेत धर्मघ्नैर्व्याधितैश्च न संविशेत् ॥ १३८ ॥

सव्यदक्षिणौ हस्तौ युक्तावञ्जलिः । तेन जलं न पिबेत् । शयानं निद्रितं न प्रबोधयेत् । अक्षैर्न क्रीडेत् । धर्मघ्नैः पतितादिभिर्व्याधितैश्च पुरुषैः सह न संविशेत् । अत्र च संवेशनं संकरोपलक्षणार्थम् । अत एव मनुः—

" न संविशेत पतितैर्न चण्डालैर्न पुक्कसैः ।
न मूर्खैर्नावलिप्तैश्च नान्त्यैर्नान्त्यावसायिभिः ॥
सहाऽऽसनं भोजनं च पतितैः सह वर्जयेत् ।
उपपातकिभिश्चान्यैः कुर्वद्भिः कर्म निन्दितम् " ॥

क्रीडाग्रहणं व्यसनमात्रोपलक्षणार्थम् । तथा च मनुः—

" न नृत्येन्नैव गायेच्च न वादित्राणि वादयेत् ।
नाऽऽस्फोटयेन्न क्ष्वेडेच्च न च रक्तं विरागयेत् " ॥

रक्तमनुरक्तम् । अनिषिद्धेऽर्थे न विरागयेत् । विरागयुक्तं न कुर्यादित्यर्थः ।

तथा—" न कुर्वीत वृथा चेष्टां न वार्यञ्जलिना पिबेत् ।
नोत्सङ्गे भक्षयेद्भक्ष्यं न जातु स्यात्कुतूहली " ॥

नित्ययोगेऽतिशये वा *प्रत्ययः ॥ १३८ ॥

किं च—

विरुद्धं वर्जयेत्कर्म प्रेतधूमं नदीतरम् ॥
केशभस्माङ्गारजलकपालेषु च संस्थितिम् ॥ १३९ ॥

* कुतूहलीत्यत्रेनिप्रत्ययो भूमनिन्देत्यत्रोक्ते नित्ययोगेऽतिशये वाऽर्थे इत्यर्थः ।

१ ख. °षुगात्रा° । २ क. घ. °दध्यात् । ३ ख. घ. नृत्यैर्नैव । ४ क. °न्नचाऽऽक्ष्वेडेन्न च । ५ क. घ. ङ. °भस्मतुषाङ्गा° ।

(स्नातकव्रतप्रकरणम् ५)

आयुरारोग्यादिविरुद्धं कर्म प्रेतधूमं नदीतरणं च केशादिष्ववस्थानं च वर्जयेत् । मनुः—

" बालातपं प्रेतधूमं वर्ज्यं भिन्नं तथाऽऽसनम् ।
न च्छिन्द्यान्नखरोमाणि दन्तैर्नोत्पाटयेन्नखान् ॥
न मृल्लोष्टं न मृद्नीयान्न च्छिन्द्यात्करजैस्तृणम् ।
न कर्म निष्फलं कुर्यान्नायत्यामसुखोदयम् ॥
लोष्टमर्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः ।
स विनाशं व्रजत्याशु सूचकोऽशुचिरेव च " ॥

आयतिः परिणामः । कर्मशब्देनात्र संकल्प उच्यते । तस्य निष्फलतां मिथ्यात्वं संकल्पितानुष्ठानरूपं न कुर्यात् । लोष्टमर्दनादिषु ताच्छील्यं वर्ज्यम् ।

तथा—" न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेताऽऽत्मनः शिरः ।
न स्पृशेच्चैनदुच्छिष्टो न च स्नायाद्विना ततः " ॥

ततः शिरसा विनेत्यर्थः ।

" केशग्रहान्प्रहारांश्च शिरस्येतानि वर्जयेत् ।
शिरःस्नातश्च तैलेन नाङ्गं किंचिदुपस्पृशेत् " ॥

तैलेन शिरःस्नातस्तेनैव तैलेन नाङ्गं किंचिदुपस्पृशेदित्यन्वयः । अथ वाऽन्येनापि तैलेन तदहरङ्गं नोपस्पृशेत् ।

विष्णुः—" न संहताभ्यां पाणिभ्यां शिर उदरं च कण्डूयेत " ।

नदीतरणं चात्र बाहुभ्यां सांशयिकप्लवेन[च] वर्जयेत् ।

तथा च मनुः—" न बाहुभ्यां नदीं तरेत् " ।

वसिष्ठः—" नावं च सांशयिकीं नाधिरोहेत् " ।

मनुः—" अधितिष्ठेन्न केशांश्च न भस्मास्थिकपालिकाः ।
न[1] कार्पासास्थि न तुषान्दीर्घमायुर्जिजीविषुः " ॥

तथा—" उद्वर्तनमपस्थानं भक्तं[2] विण्मूत्रमेव च ।
श्लेष्मनिष्ठ्यूतवान्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामतः " ॥

विष्णुः—" न चतुष्पथमधितिष्ठेन्न रात्रौ वृक्षमूलं न शून्यालयं न सूनाबन्धनागारम् " ।

गौतमः—" अमेध्यं नाधितिष्ठेत्" । शङ्खलिखितौ—"नाहेः पदमधितिष्ठेत् । न तृणशर्कराकूटेषु तिष्ठेत् । " पदं स्थानम् ।

---

१ क. घ. न कर्पा° । २ क. ग. घ. रक्तं ।

आपस्तम्बः–"पाणिसमूहं ब्राह्मणस्य नाप्रोक्षितमधितिष्ठेत् " ।

ब्राह्मणेन पाणिनोपलिप्तमप्रोक्षितं नाधितिष्ठेदित्यर्थः ॥ १३९ ॥

किंच—

नाऽऽचक्षीत धयन्तीं गां नाद्वारेण विशेत्क्वचित् ॥
न राज्ञः प्रतिगृह्णीयाल्लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः ॥१४०॥

धयन्तीं वत्सं पाययन्तीं गां परस्मै नाऽऽचक्षीत न कथयेत् । द्वारं विहाय ग्रामं न प्रविशेत् । लुब्धस्य सति धने व्ययमकुर्वाणस्योच्छास्त्रवर्तिनोऽतिक्रान्तशास्त्रस्य च राज्ञो धनं न प्रतिगृह्णीयात् ।

बौधायनः—" गां पाययन्तीं न परस्मै ब्रूयात् " ।

मनुः—" अद्वारेण च नातीयाद्ग्रामं वा वेश्म[१] नाऽऽवृतम् " ॥

गौतमः—" न म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह संभाषेत । संभाष्य पुण्यकृतो मनसा ध्यायेत् । ब्राह्मणेन सह वा संभाषेत । अधेनुं धेनुंभव्येति[२] ब्रूयात् । अभद्रं भद्रमिति ब्रूयात् । कपालं भगालमिति । मणिधनुरितीन्द्रधनुः । गां धयन्तीं परस्मै नाऽऽचक्षीत । न चैनां वारयेत् " ।

विष्णुः—" न परक्षेत्रे चरन्तीं गामाचक्षीत नोत्पातं प्रदर्शयेत् " ।

मनुः—" कुलाकुलं रहस्यार्थं संचरेन्नानिमित्ततः " ।

कुलं गृहम् ।

वसिष्ठः—" नावृतो यज्ञं गच्छेद्यदि[३] व्रजेत्प्रदक्षिणं पुनराव्रजेत् " ।

गौतमः—" न यज्ञमवृतो गच्छेद्दर्शनाय तु कामम् " ।

मनुः—" नमस्कर्तुं व्रजेत्कामं दिदृक्षुर्यज्ञकर्म[४] वा " ॥ १४० ॥

उच्छास्त्रवर्तिनो राज्ञः प्रतिग्रहे दोषभूयस्त्वमाह—

प्रतिग्रहे सूनिचक्रिध्वजिवेश्यानराधिपाः ॥
दुष्टा दशगुणं पूर्वात्पूर्वादेते यथोत्तरम् ॥ १४१ ॥

प्रतिग्रहविषये सूनिप्रभृतीनां यो य उत्तरः स पूर्वस्माद्दशगुणदोषो भवति ।

---

१ क. घ. °श्म वाऽऽवृ° । २ क. धेनुर्भवेति । ३ क. ग. °दि गच्छेत्प्र° । ४ ग. घ. °ज्ञमावृ° ।

(स्नातकव्रतप्रकरणम् ५)

अतस्तत्प्रतिग्रहो दशगुणदोषो भवति । अतस्तत्प्रतिग्रहं वर्जयेत् । सूना प्राणिवधस्थानं, तद्वान्सूनी प्राणिघातकः । चक्री तैलिकः । ध्वजी सुराविक्रयी । परहृदयं विवशयतीति वेश्या । यद्वा वेशेन जीवतीति वेश्या । वेशः शृङ्गारः । नराधिपो राजा । स च पूर्वोक्तविशेषण एव दुष्टः । तदीयस्य प्रतिग्रहस्य निषिद्धत्वात् ।

तथा च मनुः—" दश सूनासहस्राणि यो वाहयति सौनिकः ।
तेन तुल्यः स्मृतो राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ॥
यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः ।
स पर्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम् ॥
तामिस्रमन्धतामिस्रं महारौरवरौरवौ ।
नरकं कालसूत्रं च महानरकमेव च ॥
संजीवनं महावीचितापनं संप्रतापनम् ।
संघातं च सकाकोलं कुड्मलं पूतिमृत्तिकम् ॥
लोहशङ्कुमृबीसं च पन्थानं शाल्मलीं नदीम् ।
असिपत्रवनं चैव लोहचारकमेव च ॥
एतद्विदन्तो विद्वांसो ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।
न राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति प्रेत्य श्रेयोभिकाङ्क्षिणः " ॥ १४१ ॥

अध्ययनविध्यङ्गान्याह—

अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन वा ॥
हस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥१४२॥

अधीयन्त इति अध्यायाः स्वाध्यायाः । तेषां संस्कारकमुपाकर्माख्यं कर्म श्रावण्यां पौर्णमास्यां कार्यम् । चन्द्रमसा युक्तः श्रवणो नक्षत्रं यस्यां सा श्रावणी । अथवा श्रवणे नक्षत्रे सप्तम्यर्थे श्रवणशब्दादेनप्रत्ययः । अथवा श्रावणस्य पञ्चम्यां हस्ते नक्षत्रे चोपाकर्म कार्यमोषधिभावे सति । ओषधीनां व्रीहिप्रभृतीनां भावः प्रादुर्भावोऽङ्कुरोदय इति यावत् । एतच्च विशेषणं श्रावणीश्रवणयोरपि ग्राह्यम् । यदा श्रावण्यां न प्रादुर्भावस्तदा भाद्रपदश्रवणेन कार्यम् । अत्र मनुः—

---

१ क. °ग्रहे द° । २ ग. विवेश° । घ. विशती° । ३ घ. °शङ्खं सभीमं च । ४ ग. °ङ्कुमनीसं । ५ क. ग. शल्मलां । ६ क. ख. °नशब्दः । अ° ।

" श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाऽप्युपाकृत्य यथाविधि ।
युक्तच्छ(श्छ)न्दांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान् " ॥

छन्दांस्युपाकृत्य तानेव पञ्चमानेव मासानधीयीत। अर्धः पञ्चमो मासो येषां ते तथोक्ताः । उपाकर्मप्रभृति सार्धांश्चतुरो मासाञ्शुक्लकृष्णपक्षेषु निरन्तरं स्वाध्यायमधीयीतेत्यर्थः ।

पुराणात्—" उपाकर्मणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य च ।
ऋषीन्दर्भमयान्कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्ततः " ॥

तथा—" गौतमादीनृषीन्सप्त कृत्वा दर्भमयान्द्विजः ।
पूजयित्वा यथाशक्ति तर्पयेदृचमुद्धरेत् " ॥

गृहस्थस्यापि ग्रहणाध्ययनाधिकारं ज्ञापयितुं तत्प्रकरणेऽध्ययनविधिः ।

अत एव शौनकः—

" समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन यथान्यायमितरे । जायोपेयेत्येके " इति ॥१४२॥

उत्सर्जनविधिमाह—

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ॥
जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्बहिः ॥ १४३ ॥

पुष्येण युक्ता पौर्णमासी पौषी सा यस्मिन्मासि स पौषः। तस्य रोहिण्यां चन्द्रयुक्तायां तस्यैव चाष्टकायां कृष्णाष्टम्यामित्यर्थः । जलान्ते जलसंनिधौ ग्रामाद्बहिश्छन्दसां वेदानामुत्सर्गं परित्यागं कुर्यात् । अत्र च्छन्दोभिस्तदध्ययनं लक्ष्यते। येन प्रकारेणोपाकर्मप्रभृति शुक्लकृष्णपक्षेषु वेदाध्ययनं कृतं तत्प्रकारमिदानीं परित्यजेत्, न तु सर्वात्मना । अत एव मनुः—

" अतः परं तु च्छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।
वेदाङ्गानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु संपठेत् "

इत्युत्सर्गानन्तरं[2] कर्माध्ययने प्रकारान्तरमुक्तवान्। उत्सर्गश्च यथाविधि यथागृह्यशास्त्रात्कर्तव्यः।

अत्र च मनुः—" पुष्ये तु च्छन्दसां कुर्याद्बहिरुत्सर्जनं द्विजः ।
माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनि " ॥

श्रावण्यां यद्युपाकरणं तदोत्सर्जनं[3] पौषस्य शुक्लप्रतिपदि पूर्वाह्णे । अथ प्रोष्ठपद्यां तदा माघस्य ।

---

१ ग. गौतमः । २ क. घ. °रं छन्दोध्य° । ३ ख. ग. घ. °नं पुष्यस्य ।

उपाकर्मण्युत्सर्गे च कृतेऽध्ययनकालविधिशेषत्वेन दिनविशेषपर्युदासमाह—

त्र्यहं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यर्त्विग्गुरुबन्धुषु ॥
उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशाखाश्रोत्रिये तथा ॥ १४४ ॥

त्र्यहमहोरात्रत्रयमनध्यायोऽध्ययनवर्जनं कार्यम्। अत्र निमित्तं शिष्यर्त्विग्गुरुबन्धुषु प्रेतेष्विति। गुरुराचार्यो ग्राह्यः। तथा च मनुः—

" त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सति " इति।

बन्धवोऽत्रासपिण्डाः। सपिण्डेषु दशाहादिविधानात्। उपाकर्मोत्सर्गयोः कृतयोस्त्रिरात्रमनध्याय इत्यनुषङ्गः। मनुस्तूत्सर्गे पक्षिणीमेकाहं त्रिरात्रं च विकल्पेनानध्यायमाह—

" यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गं विधिवद्बहिः।
विरमेत्पक्षिणीं रात्रिं यद्वाऽप्येकमहर्निशम् " इति॥

स्वशाखायाः श्रोत्रियेऽध्येतरि मृते तथा त्र्यहमनध्याय इत्यर्थः।

आपस्तम्बः—

" श्रावण्यां पौर्णमास्यामनध्यायमुपाकृत्य मासं प्रदोषे नाधीयीत। तथा प्रवचनयुक्तो वर्षाशरदं मैथुनं वर्जयेत्। तथोपाकरणादि। आ उत्सर्जनादध्यापयितुर्नियमो लोमसंहरणं मांसं श्राद्धं मैथुनं वर्जयेत्। ऋतावेव जायां यायात् "।

ऋतुकालाद्धीत्यर्थः।

" यथागमं शिष्येभ्यो विद्यासंप्रदाने नियमेषु च युक्तः स्यात्।
एवं वर्तमानः पूर्वापरान्संबन्धानात्मानं च क्षेमे युनक्ति "।

गौतमः—

" श्रावणादिवार्षिकं प्रोष्ठपदीं चोपाकृत्याधीयीत। छन्दांस्यर्धपञ्चमान्मासान्पञ्च दक्षिणायनं वा मास्युत्सृष्टलोमा न मांसं भुञ्जीत द्वैमास्यो वा नियमैर्मैथुनवर्जी "।

समावृत्तविषयमेतत्। अत एव शौनकः—

" अधीयीत समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन यथान्यायमितरे जायोपेयेत्येके, प्राजापत्यं तत् " इति।

तज्जायोपगमनं प्राजापत्यमित्यर्थः॥ १४४ ॥

---

१ ख. ग. °शाखाश्रो°। २ ख. ग. घ. घ. श्राद्धे। ३ ग. घ. °मानं मां°। ४ क. °त। द्वौ मासौ वा। ५ क. घ. °यमः। ब्रह्मचारी मैथु°।

किं च—

संध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने ॥
समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च ॥ १४५ ॥

सायं प्रातः संध्ययोर्मेघध्वनावसंध्ययोरपि निर्घाते भूमिचलन उल्कापाते वेदाध्ययनं समाप्याऽऽरण्यकवेदभागं चाधीत्य द्युनिशमहोरात्रमनध्यायः कार्यः ।

हारीतः—"सायंसंध्यास्तनिते रात्रिं नाधीयीरन् । प्रातःसंध्यास्तनिते चाहोरात्रम्" ।

आपस्तम्बः—

"संधावनु[1] स्तनिते रात्रिं स्वप्नपर्यन्तं विद्युत्युपव्युषं यावता[2] गां कृष्णां रोहिणीमिति शम्याप्रासाद्विजानीयादेतस्मिन्काले विद्योतमाने सप्रदोषमहरनध्यायो दह्रेऽपररात्रे स्तनयित्नुनोर्ध्वमर्धरात्रादित्येके" ।

अस्यार्थः—संधावनु अहोरात्रसंधिलक्षिते काले स्तनिते मेघध्वनौ रात्रिमनन्तरां नाधीयीत । स्वप्नपर्यन्तं स्वप्नवर्जनान्तं यावत् । आन्याय्यादुत्थानादित्यर्थः । उपव्युषमपव्युषासि विद्युति द्योतमानायाम् । अथ वा शम्याप्रासपरिमिते देशे स्थिता गौः कृष्णा लोहितेति वा विज्ञायते । यदाऽपररात्रे द्योतमानायां विद्युति प्रदोषसहितमहरनध्यायः । दह्रेऽल्पेऽपररात्रे स्तनयित्नुना गर्जितेन निमित्तेन सप्रदोषमहरनध्यायः । अथ वोर्ध्वमर्धरात्रात्स्तनयित्नौ जाते सप्रदोषमहरनध्याय इति ।

मनुस्तु निर्घातादिष्वाकालिकमनध्यायमाह—

"निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषां चापसर्जने ।
एतानाकालिकान्विद्यादनध्यायानृतावपि" ॥

ऋतावपि वर्षास्वपीत्यर्थः । आकालिको निमित्तसमयपर्यन्तः । तथा—

"चौरैरुपप्लुते ग्रामे संभ्रमे चाग्निकारिते ।
आकालिकमनध्यायं विद्यात्सर्वाद्भुतेषु च" इति ॥

ततश्चाऽऽकालिकाहोरात्रयोर्विकल्पः । एवं कल्पान्तरेष्वपि ।

यमः—"शक्रध्वजनिमित्तेषु उल्कापाते तथैव च ।
अनध्यायस्त्रिरात्रं तु भूमिकम्पे तथैव च" ॥

---

१ ख. ग. संध्याव° । २ ख. घ. °वतां गां ।

(स्नातकव्रतप्रकरणम् ५)

वसिष्ठः–" उल्काविद्युत्समासे त्रिरात्रमुल्काविद्युत्सज्योतिषमपर्तावाकालिकम् "।

उल्कायां वसन्ते वर्षासु विद्युति दृष्टायां सज्योतिषमनध्यायः । दिवेत्यर्थः । अपर्तावुक्तादृतोरन्यत्र विद्युत्युल्कायां वा द्योतमानायामकालिके द्वितीयेऽहनि दर्शनकालं यावदनध्यायः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १४५ ॥

अपि च—

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ॥
ऋतुसंधिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिकं प्रतिगृह्य वा ॥१४६॥

शुक्ले[1]कृष्णयोः पक्षयोः पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां च तथा राहुसूतके चन्द्रसूर्योपराग ऋतुसंधिषु ऋतूनां वसन्तादीनां परस्परसंधिषु श्राद्धिकं भुक्त्वा प्रतिगृह्य चाहोरात्रमनध्यायः कार्यः । राहुसूतकं राहुदर्शनम् । श्राद्धसंबद्धं श्राद्धिकम् । तत्पकं भुक्त्वाऽऽमं च प्रतिगृह्याहोरात्रं नाधीयीत ।

नृसिंहपुराणात्—" महानवम्यां द्वादश्यां भरण्यामपि चैव हि ।
तथाऽक्षततृतीयायां शिष्यान्नाध्यापयेद्द्विजः ॥
माघमासे तु सप्तम्यां रथाख्यायां तु वर्जयेत् ।
नीयमानं शवं दृष्ट्वा महीस्थं वा द्विजोत्तमः " ॥

महानवमी, अश्वयुक्शुक्लपक्षस्य । महाद्वादशी कार्तिकशुक्लपक्षस्य । भरणी प्रोष्ठपद्यनन्तरा । अक्षततृतीया वैशाखशुक्लपक्षस्य । रथाख्या सप्तमी माघशुक्लपक्षस्य ।

नाधीयीतेत्यनुवृत्तौ गौतमः—

" कार्तिकीफाल्गुन्याषाढीपौर्णमासीस्तिस्रोऽष्टकास्त्रिरात्रमन्त्यामेके "।

उक्तपौर्णमासीप्रभृतित्रिरात्रमित्यर्थः । अष्टकाशब्देनाष्टकाकर्माङ्गभूतं सप्तम्यादित्रिरात्रमुपलक्ष्यते । अन्त्याऽष्टका माघी । तामेवानध्ययननिमित्तामेक आहुः ।

पैठीनसिः—"पौषप्रभृतयः कृष्णे भवास्तिस्रोऽष्टका मार्गशीर्षप्रभृतय इत्येके "।

शौनकस्तु[3]—" हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाः " इत्याह ।

शातातपः—" पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टकासु महोत्सवे ।
प्रदोषे च त्रयोदश्यामष्टम्यां प्रतिपद्यपि[4] ॥

---

१ क घ 'लिकं द्वि' । २ ख. ग. 'क्लपक्षकृष्णपक्षचतुर्दश्यामष्टम्यां पञ्चदश्यां च । ३ ख. शौनकः– । प' । ४ क. 'पि । पुराणात्–मे' ।

मेधाकामस्त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां च सर्वदा ।

सप्तम्यां च प्रदोषेषु न स्मरेन्नापि कीर्तयेत् " ॥

मनुः—" प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम् ।
त्र्यहं न कीर्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके ॥
यावदेकानुदिष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति ।
विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्तयेत् " ॥

केतनं निमन्त्रणम् । एकानुदिष्टमेकोद्दिष्टम् । एवं च राहुसूतक एकाहत्रिरात्रयोर्विकल्पः । राहुसूतकं राहुदर्शनम् ।

अत एव हारीतः—

" उपाध्याये राजनि च मृते श्रोत्रिये च मृते सब्रह्मचारिणि च चन्द्रार्कयो राहुदर्शने शक्रध्वजपतन आचार्ये च मृते त्रिरात्रम् " इति ॥ १४६ ॥

किं च—

पशुमण्डूकनकुलश्वाहिमार्जारमूषकैः ॥
कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रये ॥ १४७ ॥

अन्तरं शिष्योपाध्याययोर्मध्यतो गमनम् । तस्मिन्पशुमण्डूकादिभिः कृतेऽहोरात्रमनध्यायः । मध्यगमनात्प्रभृति सूर्योदयं यावदित्यर्थः । तथा शक्रपाते शक्रोच्छ्रायोपलक्षिते काले । प्रोष्ठपद्यनन्तरं भरण्यां शक्रपातः । प्रोष्ठपदस्यैव शुक्लद्वादश्यां शक्रोच्छ्रायः । तदाह गर्गः—

" सिंहं गते दिनकरे सितचौरुपक्षे हर्याद्यपादमुपगच्छति वै शशाङ्के ।
उत्तिष्ठते विविधमन्दिरवृन्दवन्द्यो याम्यां ततो दिशि निषीदति वज्रपाणिः" इति॥

अत्र च हरिशब्देन हरिदैवतं श्रवणमुपलक्ष्यते । तदपि च प्रदर्शनार्थम् । यतः स एवाऽऽह—

" द्वादश्यां तु सिते पक्षे मासि प्रोष्ठपदे तथा ।
शक्रमुत्थापयेद्राजा विश्वश्रवणवासवे " इति ॥

विश्वशब्देन वैश्वदेवमुत्तराषाढानक्षत्रमुपलक्ष्यते । वासवशब्देन वसुदैवतं धनिष्ठानक्षत्रम् । तेन द्वादश्यामेव शक्रोच्छ्रायः ।

गौतमः—

---

१ क. °तुर्थ्यां चैव स° । २ ग. °षे तु न । ३ ख. ग. °ते त्रि° । ४ ग. °क्रचापे त° । ५ ख. °चारप° । ६ ग. °स्वरे । इ° । ७ ग. °सरश° ।

(स्नातकव्रतप्रकरणम् ५)

" अन्तरागमने पुनरुपसदनम्। श्वनकुलमण्डूकमार्जाराणां त्र्यहमुपवासो विप्रवासश्च। प्राणायामो घृतप्राशनं चेतरेषाम्। श्मशानाध्ययने चैवम् "।

येन केनचिदन्तरा गमने कृत उपसदनं कार्यम्। उपसदनं च पाणिना पाणिमुपसंगृह्येत्यादिना यत्प्रत्यहं विहितं तदेव पुनः कर्तव्यम्। श्वाद्यन्तरागमने त्रिरात्रमुपवासः। त्र्यहं च विवसेदिति।

यत्तु वसिष्ठः—" अधीयानानामन्तरागमनेऽहोरात्रमभोजनम्। त्रिरात्रमनभिषेको विवासा(स)श्चान्योन्येन श्वमार्जारनकुलशीघ्रगाणां त्वहोरात्रम् "

इत्याह, तत्त्रिरात्रोपवासासमर्थविषयम्। प्राणायामो घृतप्राशनं चेतरेषामिति। श्वादिव्यतिरिक्तानामन्तरागमन इत्यर्थः॥ १४७॥

किं च—

श्वक्रोष्टुगर्दभोलूकसामबाणार्तनिःस्वने॥
अमेध्यशवशूद्रान्त्यश्मशानपतितान्तिके॥ १४८॥
देशेऽशुचावात्मनि च विद्युत्स्तनितसंप्लवे॥
भुक्त्वाऽऽर्द्रपाणिरम्भोन्तरर्धरात्रेऽतिमारुते॥ १४९॥
पांसुवर्षे दिशां दाहे संध्यानीहारभीतिषु॥
धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते॥ १५०॥
खरोष्ट्रयानहस्त्यश्वनौवृक्षेरिणरोहणे॥
सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान्विदुः॥ १५१॥

श्वादीनां निःस्वने शब्दे श्रूयमाणे तत्कालमनध्यायः। क्रोष्टा गोमायुः। उलूकोऽमङ्गल्यपक्षी। बाणो वीणाविशेषः। आर्तो दुःखितः। श्वादयः प्रसिद्धाः। तथाऽमेध्यादीनामन्तिके संनिधाने। अन्त्यः शूद्रान्निष्कृष्टः। तथा देशस्याऽऽत्मनश्चाऽऽशौचे, तथा विद्युत्संप्लवे। संप्लवः पुनः पुनर्भवनम्। तथा भुक्त्वा यावदार्द्रपाणिः। तथाऽम्भसो मध्ये, अर्धरात्रे रात्रेर्मध्यमे यामद्वये च, तथाऽतिमारुतेऽतिशयेन वाति वायौ। तथा पांसुवर्षेऽद्भुतविशेषे दिशां दाहे च तथा संध्ययोः, तथा नीहारे धूमिकायां, भीतौ च चौरादिकृतायाम्। तथा धावतोऽनध्यायः। तथा पूतिगन्धे, तथोक्तलक्षणे शिष्टे गृहमागते, खरादीनामारोहणे च। यानं रथादि। इरिणमूषरम्। एताञ्श्वक्रोष्टुप्रभृतिनिःस्वनादिनिमित्तान्सप्तत्रिंशदनध्यायांस्तात्कालिकान्निमित्तकाले कर्तव्यान्विदुर्मुनयः। अत्र विशेषः। तथा मनुः—

१ ङ. °सुप्रवर्षेदिग्दाहे। २ क. ख. ग. घ. छ. °वृक्षारोहणेरिणे।

" सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदा चन " ।

अनध्यायानुवृत्तौ बौधायनः—

" नृत्य[1]गीतवादित्ररुदितशब्देषु तावन्तं कालमार्तौ च " ।

आपस्तम्बः–"श्मशाने सर्वतः शम्याप्रासात् । श्मशानवच्छूद्रपतितौ समानागार इत्येके । शूद्रायां तु प्रेक्षणप्रतिप्रेक्षणयोरनध्यायः । ब्रह्माध्येष्यमाणो[2] मलवद्वा[3]ससेच्छ[4]न्संभाषितुं ब्राह्मणे[5]न संभाष्य तया[6] संभाषेत संभाष्य तु ब्राह्मणेनैव संभाष्याधीयीत " ।

यमः—" श्लेष्मातकस्य च्छायायां शल्मलेर्मधुकस्य च ।
कदाचिदपि नाध्येयं कोविदारकपित्थयोः " ।

तथा—" न सङ्ग्रामे न सेनायां विवादे कलहे तथा " ।

हारीतः—" ब्राह्मणागमनेऽर्घ्यादीनि दत्त्वाऽनुज्ञाप्याधीयीरन् " ।

तथा—"न वृक्षस्थो न तीर्थस्थो न चाप्सु न सभासु च ।
बहुसंकीर्णमध्ये च नाधीयीत कदा चन ॥
शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसँ[7]क्थिकाम् ।
नाधीयीताऽऽमिषं जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च " ॥

तथा—" श्वखरोष्ट्रे च रु[8]दति पङ्क्तौ न च पठेद्विजः ।
नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा " ॥

तथा—" रुधिरे च स्रुते गात्राच्छस्त्रेण च परिक्षते " ।

गौतमः–" ऊर्ध्वं भोजनादुत्सवे प्राधीतस्य निशायां चतुर्मुहूर्तं नित्यमेके नै[9]गरोत्सवे । उपनयनादूर्ध्वं भोजनादहोरात्रमनध्यायः प्राधीतस्याध्ययने प्रथमं प्रवृत्तस्य भोजनादूर्ध्वमनुत्सवेऽपि पूर्ववदनध्यायः " ।

निशायां चतुर्मुहूर्तम् । एतच्च त्रयोदश्याम् ।

तथा चोशना–" त्रयोदश्यां प्रथमांश्चतुरो मुहूर्तान्नाधीयीत " ।

तस्यानध्याय इत्यनुवृत्तौ वसिष्ठः—

" मिथुनव्यपेतायां च शय्यायां वाससा च मिथुनव्यपेतेनानिर्णिक्तेन " इति ।

सर्वे चैतेऽनध्याया धर्मनैपुणकामेन[10] विद्यानैपुणकामेन च वर्जनीयाः । प्रत्यवा[11]याविशेषात् । तथा च यमः—

---

१ क. ग. नृत्तगी° । २ क. घ. °णो मूल° । ३ घ. °द्वासेछन्दं च भा° । ४ ख. °च्छन्दं भा° । ५ घ. °णेनै° । ६ ख. तथा सं° । ७ क ख °सक्थिका° । ८ क. ग. रुवति । ९ क. °गरे । उत्सव उप° । ख. गरे उत्सवेऽपि । १० क. ख. °न च व° । ११ क. घ. °वायवि° ।